SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

SCIENTIFIC MEETINGS

Volume CVIII

DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

Volume 24

CODE OF TSAR STEFAN DUŠAN

PROCEEDINGS OF THE CONFERENCE HELD ON 3rd OCTOBER 2000, ON THE OCCASION OF 650 YEARS FROM THE PROMULGATION

Accepted at the 5th meeting of the Department of Social Sciences, held on 4th May 2004, on the basis of report of the Academician *Sima Ćirković* and Corresponding Member *Kosta Čavoški*

Editors

Academician

SIMA ĆIRKOVIĆ

Corresponding Member

KOSTA ČAVOŠKI

BELGRADE 2005

ISSN 0354–4850

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига CVIII

ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА

Књига 24

ЗАКОНИК ЦАРА СТЕФАНА ДУШАНА

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА ОДРЖАНОГ 3. ОКТОБРА 2000,
ПОВОДОМ 650 ГОДИНА ОД ПРОГЛАШЕЊА

Примљено на V скупу Одељења друштвених наука 4. маја 2004,
на основу реферата академика *Симе Ћирковића*
и дописног члана *Косте Чавошког*

Уредници

академик

СИМА ЋИРКОВИЋ

дописни члан

КОСТА ЧАВОШКИ

БЕОГРАД 2005

Издаје и штампа
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнез Михаилова 35

Лектор
Олга Павићевић

Коректор
Весна Шубић

Технички уредник
Мира Зебић

Тираж 500 примерака

скен
Теодор Анагност

САДРЖАЈ

Поздравна реч академика Симе Ћирковића.....1

1. Милош Благојевић, *Терминологија Душановог законика и савремени језик*.....3
Miloš Blagojević, *Terminology of Dušan's Code and the Modern Language*.....20

2. Зоран Мирковић, *Судије „царства ми" Душановог законика*.....21
Zoran Mirković, *Adjudicators of Dušan's Code*.....36

3. Никола Ф. Павковић, *Народна религија у Законику и времену цара Душана*.....37
Nikola F. Pavković, *People's Religion in the Code and the Times of Tsar Dušan*.....55

4. Душанка Динић-Кнежевић, *Жене у огледалу Душановог законика*.....57
Dušanka Dinić-Knežević, Women's Reflection in Dušan's Code.....64

5. Биљана Марковић, *Наследно право у Душановом законику и у Законику цара Јустинијана*.....67
Biljana Marković, *Hereditary Right in Dušan's Code and in the Law of Emperor Justinian*.....78

6. Срђан Шаркић, *О примени Душановог законика према подацима Јањинске хронике*.....81
Srdjan Šarkić, *On application of Dušan's Code According to the Data from the Janjina Chronicle*.....89

7. Сима Ћирковић, *Старија и млађа редакција Душановог законика*.....91
Sima Ćirković, *The Old and the New Edition of Dušan's Code*.....95

8. Љубица Кандић, *Допринос руских емиграната – професора Правног факултета у Београду проучавању Душановог законика*.....97
Ljubica Kandić, *Contribution of Russian Emigrants – Professors at Belgrade Law School to the Study of Dušan's Code*.....106

ПРОГРАМ*

Уторак, 3. октобар 2000.
Пре подне, 9.30 сати

Отварање скупа

Поздравна реч

Уводна реч
академик Сима Ћирковић

Александар Фира
КЛИЦЕ УСТАВНОСТИ СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ У ДУШАНОВОМ ЗАКОНИКУ

Гордана Вукадиновић
ЕЛЕМЕНТИ ПРАВНЕ ДРЖАВЕ У ДУШАНОВОМ ЗАКОНИКУ

Срђан Шаркић
ПРОБЛЕМ ПРИМЕНЕ ДУШАНОВОГ ЗАКОНИКА НА ОСНОВУ ЈАЊИНСКЕ ХРОНИКЕ

Ђурица Крстић
КОДИФИКОВАЊЕ ПРАВИЛА ОБИЧАЈНОГ ПРАВА У ДУШАНОВОМ ЗАКОНИКУ

Пауза

Јелена Даниловић
СВОЈИНА У ДУШАНОВОМ ЗАКОНИКУ ПРЕМА РУКОПИСУ МАНАСТИРА РЕЖЕВИЋА

Љубомирка Крклјуш
СИСТЕМ КРИВИЧНИХ САНКЦИЈА У ДУШАНОВОМ ЗАКОНИКУ

Биљана Марковић
НАСЛЕДНО ПРАВО У ДУШАНОВОМ ЗАКОНИКУ И У ЗАКОНУ ЦАРА ЈУСТИНИЈАНА

Зоран Мирковић
СУДИЈЕ ЦАРСТВА МИ...

Љубица Кандић
ДОПРИНОС РУСКИХ НАУЧНИКА ЕМИГРАНАТА ПРОУЧАВАЊУ ДУШАНОВОГ ЗАКОНИКА

Дискусија

Уторак, 3. октобар 2000.
После подне, 16.00 сати

Душанка Динић-Кнежевић
ЖЕНЕ У ОГЛЕДАЛУ ДУШАНОВОГ ЗАКОНИКА

Драгана Гњатовић
О ЕКОНОМСКОМ УРЕЂЕЊУ СРБИЈЕ У ДУШАНОВОМ ЗАКОНИКУ

Никола Павковић
НЕКИ ЕЛЕМЕНТИ НАРОДНЕ РЕЛИГИЈЕ У ЗАКОНИКУ И ВРЕМЕНУ ЦАРА ДУШАНА

Милица Грковић
ОДНОС ПРАВНО-ЕКОНОМСКЕ ТЕРМИНОЛОГИЈЕ У ПОВЕЉАМА ЦАРА СТЕФАНА ДУШАНА И У ЗАКОНИКУ

Милош Благојевић
ТЕРМИНОЛОГИЈА ДУШАНОВОГ ЗАКОНИКА И САВРЕМЕНИ ЈЕЗИК

Пауза

Татјана Суботин-Голубовић
ЈЕЗИК И ПРАВОПИС ПОВЕЉА САВРЕМЕНИХ ДУШАНОВОМ ЗАКОНИКУ

Смиља Марјановић-Душанић
ДУШАНОВА "ПРОПРАТНА РЕЧ" УЗ ЗАКОНИК

Андреј Митровић
ПОВРАТАК ПРИЗРЕНСКОГ РУКОПИСА ИЗ НЕМАЧКЕ 1933-1935. (ИЗ ИСТОРИЈЕ НЕСТАЛИХ СТАРИХ СРПСКИХ РУКОПИСА)

Сима Ћирковић
СТАРИЈА И МЛАЂА РЕДАКЦИЈА РУКОПИСА ДУШАНОВОГ ЗАКОНИКА

Дискусија

Затварање скупа

---

*Зборник не садржи оне радове које референти нису предали Организационом одбору научног скупа, као и оне који су објављени у другим публикацијама. Одбор за изворе српског права се извињава проф. Љубомирки Крклјуш чији је рад изгубљен у току припреме за штампу.

ПОЗДРАВНА РЕЧ АКАДЕМИКА СИМЕ ЋИРКОВИЋА

Отварајући у име Организационог одбора овај мали научни скуп не могу прикрити осећај олакшања што је тај моменат коначно дошао, јер је ово трећи термин утврђен за његово одржавање! Два пута је одржавање осујећено општим околностима на које ни Организациони одбор ни учесници нису могли имати утицаја. У мају 1999. смо били под бомбардовањем, а други термин, 3. октобар 2000. године, пао је у период генералног штрајка, тако да део учесника није могао, а део није хтео да учествује. Са избором данашњег дана као да смо били срећније руке, тако да можемо да покушамо да остваримо онај исти програм који је био предвиђен за 3. октобар.

Неко се може питати откуда толика упорност, зашто се један по наслову јубиларни скуп одржава када је одавно прошао 21. мај 1999, када би по календару падала 650. годишњица проглашења Законика. Пре свега, није добро ни лепо започете послове не обавити до краја, поготову кад су послови јавни. Десило се да је иницијатор и дух покретач овог скромног подухвата, академик Миодраг Јовичић, прерано истргнут из нашег круга, па је и осећај пијетета налагао да се као аманет овај скуп реализује.

Поред тих индивидуалних побуда, била је и једна општија која је непрекидно покретала чланове Организационог одбора да истрају и остваре давно замишљени научни скуп. Требало је оживети интересовање научника за Душанов законик, које је у знатној мери замрло од педесетих година овог века. Из једног биланса који је о шестој стогодишњици Душановог законика сачинио академик Никола Радојчић (*Век и по проучавања Душанова законодавства)* могло се видети да је рад у претходним деценијама био жив и да су у њему главну реч водили, као у неком племенитом надметању, правници и историчари. Након Другог светског рата, поготову после присилног одласка Александра Соловјева, правничка грана се скоро сасвим осушила, док је историјска спала на академика Николу Радојчића, све до његове смрти (1964).

Ипак, из тог периода пресахлог индивидуалног интересовања научника за Душанов законик остала су два значајна колективна подухвата: *Зборник у*

част шесте стогодишњице Законика цара Душана (1951), и незавршени, до сада тротомни корпус издања појединачних рукописа Душановог законика (1975 – 1997). Данас сваки почетник може имати на своме радном столу верне снимке рукописа за које су Новаковић или Флорински морали предузимати дуга, напорна и скупа путовања. Захваљујући истрајном раду Одбора за историју српског права и изворе српског права имамо на располагању „инфраструктуру" на коју се може ослонити даљи рад на проучавању Законика.

Наша наука, или боље рећи наше науке, имају још веома много задатака у односу на Душаново законодавство, почев од критичког издања, којим још увек не располажемо. Ја се не бих усудио да у овој прилици покушавам да набројим чак ни најважније од тих задатака. Многи ће постати видљиви кад се саслушају саопштења са овога скупа.

Споменуо сам већ да је у овој Академији, у децембру 1949, свечаним скупом обележено шест векова од проглашења Законика. Књига, проистекла из радова прочитаних на томе скупу, није се ограничила искључиво на Законик, већ је обухватила целу Душанову епоху. У односу на Законик више је осветљавала оно што се дотле урадило, него што је отварала нове перспективе. Тај скуп и та књига били су стално пред очима и организаторима и учесницима овога скупа. Могло се запазити да су већи утицај на каснији развој науке извршила она саопштења која су била посвећена конкретним темама и на изворима заснована, него опште рефлексије о држави, праву или економији.

Организациони одбор је настојао да сопштења, овога пута, буду усмерена ка Законику, његовим бројним и различитим димензијама, утолико пре јер су Душаново доба, проблем царства, преуређења државе вредно проучавани и резултати саопштени у другим публикацијама. Настојало се да усредсређеност буде на ужој, прецизније ограниченој тематици, али и на мултидисциплинарном приступу и осветљавању Законика из различитих углова. Одзив заинтересованих истраживача, како се види у програму данашњег скупа, показује да је у томе било извесног успеха и да има наде да ће проучавање Законика у следећем веку живнути.

ТЕРМИНОЛОГИЈА ДУШАНОВОГ ЗАКОНИКА И САВРЕМЕНИ ЈЕЗИК

МИЛОШ БЛАГОЈЕВИЋ

Значај превођења Душановог законика на савремени српски језик језгровито је и надахнуто образложио Никола Радојчић следећим речима: „Преводи су, јамачно, веома потребна и корисна научна испомоћ. Из њих се може брзо и лако стећи претстава о ширини, висини и духу законодавства цара Душана. Из њих се може наслутити и удахнути дух времена када су настајали као и векова кроз које је Душанов Законик важио као живи члан српског духовног живота и рада. Законик је одређивао, кад више кад мање, односе између Срба у широкоме подручју људских сукоба. У упознавању свих ових широких и дубоких проблема могу преводи Душанова Законика бити од веома велике помоћи.“[1] Одличном познаваоцу целокупне проблематике везане за Душанов законик, какав је био Н. Радојчић, било је веома добро познато да „у специјалним, стручним, историчким и правним истраживањима морају се испитивачи држати оригиналног текста“. Из тих разлога, он посебно упозорава да се истраживачи „који се у својим озбиљним научним истраживањима желе позивати на Душанов Законик морају сами оспособити да се служе њиме у оригиналу и да га тумаче на своју одговорност, а не на одговорност преводилаца“.[2] Све наведене констатације Николе Радојчића могу се прихватити као исправне, али се с разлогом може поставити питање: шта се сматра оригиналом Душановог законика и који су преводи Законика најбољи и најпоузданији. Ово питање тим пре има своје оправдање јер је САНУ, у последњој четвртини XX века, објавила у три тома дванаест рукописа Душановог законика и толико превода на српски језик, а такође још и по један превод на француски, енглески и руски.

---

[1] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354*, Београд 1960, 39 (даље: Н. Радојчић, *Законик*).

[2] Н. Радојчић, *Законик,* 39.

Када је С. Новаковић по други пут објавио Душанов законик 1898. године[3] и за основу узео Призренски рукопис, деценијама се веровало да је тај рукопис најближи оригиналу, а многи су веровали да је тада С. Новаковић и превео Призренски рукопис, што није било тачно.[4] Он је своју знамениту студију, поред опширног „Приступа" са посебним освртом на државне саборе, расчланио на три неједнака дела: текст и поређење преписа у првом, читање текста и објашњења у другом, а преглед чланова Законика у трећем делу.[5] У наведеној подели коју је формулисао С. Новаковић, нигде се не помиње превод Душановог законика којег заиста није ни било. За даље излагање од посебног је значаја други по реду одељак у којем је, према А. Соловјеву, извршена „само транскрипција старог текста Вуковим правописом", а уместо превода целог Законика, преведени су само поједини чланови „често сувише слободно" и то само око осамдесет чланова, док је преостали део Законика остављен без икаквог превода.[6] Сада би се с разлогом могло поставити питање због чега С. Новаковић, као један од најбољих познавалаца старог српског језика и књижевности, није превео цео Законик. Одговор на постављено питање лежи, по свој прилици, у томе што до краја XIX века нису били протумачени многобројни термини којима обилује Душанов законик. Било је то веома добро познато С. Новаковићу, који је настојао да што тачније објасни многе изразе, како у својим коментарима уз Законик, тако и у посебним расправама и студијама које је објављивао.

После С. Новаковића, током XX века, за тумачење појединих термина и чланова Законика заинтересовали су се многи истраживачи, посебно Н. Радојчић, Т. Тарановски, А. Соловјев, М. Костренчић, И. Божић, С. Ћирковић, углавном историчари и правници.[7] Захваљујући напорима многих истраживача, а према издању С. Новаковића и посебно личном ангажовању, Н. Радојчић је био у могућности да по први пут преведе цео Душанов законик 1950. године.[8] „Старао се да његов превод буде што ближи оригиналу", примећује А. Соло-

---

[3] С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354,* Београд 1898 (даље: С. Новаковић, *Законик*)

[4] Н. Радојчић, *Законик*, 35.

[5] С. Новаковић, *Законик*, III.

[6] А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Београд 1980, 34. О томе да С. Новаковић није преводио Душанов законик, Н. Радојчић каже: „У свом другом издању Душанова законика парафразирао је Стојан Новаковић велики део чланова Законика данашњим српским књижевним језиком", а онда мало даље упозорава: „Парафраза ниподашто не може заменити превод, и може бити веома опасна због опширности и неодређености, које леже у самој природи парафразе" (Н. Радојчић, *Законик,* 35).

[7] О најважнијим резултатима истраживања и библиографијама поменутих научника, корисне информације пружа: *Енциклопедија српске историографије*, Београд 1997.

[8] Н. Радојчић, *Душанов Законик*, Научна издања Матице српске, књ. III, Нови Сад 1950.

вјев, „чак да сачува исти број речи, што је често немогуће.“[9] Десет година касније, Н. Радојчић се одлучио да по други пут преведе Законик (1960), али према издању које је сам приредио и приближио оригиналу.[10] Настојећи да будућим истраживачима пружи корисну помоћ, написао је краће или дуже коментаре за приближно 2/3 чланова Законика које је превео. Издања Душановог законика, која су приредили С. Новаковић и Н. Радојчић, њихови слободнији или доследнији преводи, као и коментари, извршили су снажан утицај на све истраживаче који су се бавили назначеном проблематиком, добрим делом и због тога што су њихова издања са преводима била једноставна и практична за употребу, односно за цитирање. Оваква констатација не би могла да се изнесе за објављене преписе и преводе Душановог законика у издању САНУ у три тома.

У првом тому Д. Богдановић је објавио преписе и преводе Струшког и Атонског рукописа, а уместо коментара приложио је „Терминолошки речник“.[11] У другом тому Д. Богдановић је објавио преписе и преводе Студеничког, Хиландарског, Ходошког и Бистричког рукописа, а уместо терминолошког речника, приложио је „Речник мање познатих речи“.[12] У трећем тому објављени су Барањски, Призренски, Шишатовачки, Раковачки, Раванички и Софијски рукопис, које су приредили Д. Богдановић и М. Пешикан, а превели Д. Богдановић, М. Пешикан, Ирена Грицкат-Радуловић и Биљана Марковић.[13] Уместо терминолошког речника или речника мање познатих речи, приложен је „Регистар појмова и израза“. Оба речника и регистар требали би да олакшају разумевање одредаба Душановог законика, али пошто се у њима исти термини тумаче уз мање или веће разлике, те уместо очекиване помоћи они стварају нове тешкоће. Суочени са недоследним тумачењем и превођењем одређених термина и са дванаест објављених преписа и превода, и добри познаваоци Душановог законика могу се наћи у неприлици на шта да се позову, шта да цитирају и шта да предложе као објашњење. Све се ово још више компликује ако се узму у обзир преводи и коментари С. Новаковића и Н. Радојчића, као и објашњења других истраживача.

---

[9] А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана*, 35.

[10] Види нап. 1.

[11] *Законик цара Стефана Душана*, књ. I, Струшки и Атонски рукопис, Изд. САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права IV, Београд 1975, (даље: *Законик* САНУ I).

[12] *Законик цара Стефана Душана*, књ. II, Студенички, Хиландарски, Ходошки и Бистрички рукопис, изд. САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права IV, Београд 1981, (даље: *Законик* САНУ II).

[13] *Законик цара Стефана Душана*, књ. III, Барањски, Призренски, Шишатовачки, Раковачки, Раванички и Софијски рукопис, Изд. САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права IV, Београд 1997, (даље: *Законик* САНУ III).

Свесни су ових чињеница били и преводиоци рукописа који су објављени у трећем тому САНУ, па је због тога М. Пешикан приложио омању, али веома корисну расправу под насловом: „Напомене о значењу и превођењу неких места у Законику".[14] Овде је посебно тумачена садржина десет чланова Призренског рукописа (14, 41, 56, 68, 88, 107, 119, 131, 154, 155. чл.), углавном добро али не у сваком погледу и успешно. Оваква примедба мора да се саопшти највише због тога што су коментари Душановог законика од стране А. Соловјева били доступни пуне две деценије пре него што је објављен трећи том у издању САНУ.[15] Разуме се да су била доступна и објашњења Т. Тарановског[16] и других истраживача, а то није узето у обзир ни у приложеним речницима, нити у приложеном регистру, а разуме се ни у преводима.

Приликом указивања на конкретне примере, најбоље је поћи од најједноставнијих случајева. Познато је да се у Душановом законику употребљавају многе речи, које се користе и данас у говорном језику, са истим или веома блиским значењима, па их због тога не треба преводити. Ово начело није увек поштовано, чак и када је у питању познати глагол „дати". Он се среће на више места у Законику, употребљен је и два пута у 79. члану, и то у два идентична израза који гласе: „ако тко даст милост цареву".[17] Овај је израз превођен у сва три тома на два различита начина. У првом случају „Ако ко изнесе милост цареву", а у другом „ако да милост цареву".[18] Свакако да постоји разлика између „дати" и „изнети", па се таква разлика није смела уносити у превод 79. члана, поготово што се „милост царева" доказивала помоћу „милосне књиге", односно исправе, али и уз помоћ „милосника", а то је увек угледна личност, властелин и члан државне управе.[19] Било би свакако боље да је глагол „дати" употребљен у свом основном облику без превођења, управо онако као што је то учинио и Н. Радојчић у свом издању Законика.[20]

Још веће одступање, а изгледа с циљем улепшавања, учињено је приликом превођења глагола „опсовати". Овим глаголом прецизно је дефинисана

---

[14] *Законик* САНУ III, 29–32.

[15] А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана*, 167–336.

[16] Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави I–IV*, Београд 1931–1935, (друго издање 1996 „Службени лист").

[17] Нумерација свих чланова Душановог законика у овом саопштењу вршена је према општеприхваћеној подели коју је извршио С. Новаковић, а не према појединим рукописима.

[18] *Законик* САНУ I, 105, 183; Том II, 49, 93, 131, 191; Том III, 55, 121, 193, 245, 315.

[19] О томе шта је „милост" у исправама српских владара и ко су „милосници", исцрпно: М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997, 59–157.

[20] Н. Радојчић, *Законик*, 112.

једна ружна појава дугог трајања, широко распрострањена у свим слојевима друштва, од средњег века до данас, како код Срба, тако и код осталих народа. Управо због тога нису постојали ваљани разлози да се реч „опсовати" преводи са глаголом „увредити", што је учињено приликом превођења 50, 55. и 95. чл. Законика, у сва три тома која је издала САНУ.[21] Овде треба напоменути, да је првобитни облик задржао и С. Новаковић и Н. Радојчић, а такође и други истраживачи.[22]

За разлику од наведених случајева, постоје и такве речи које су у употреби од средњег века до данас и које, такође, не треба преводити, али захтевају додатна објашњења. У такве термине, поред осталих, убрајају се свакако: динар, држава, катун, кула, милост, милосник, стегоноша, па и челник. Динар је, као што је познато, назив за новчану јединицу, али у средњем веку то је сребрна монета тежине обично између једног и два грама сребра, тако да је увек имао унутрашњу, а не само номиналну вредност. Колико је познато, динар нико није ни преводио. Једино је С. Новаковић покушао да објасни колико је динар вредео у средњем веку.[23] Објашњење које је дао С. Новаковић одавно је превазиђено, поготово што се данас зна и какви су динари излазили из ковница Стефана Душана.[24] Насупрот динару, термин „држава" је често превођен и то недоследно. Овај се термин помиње у осам чланова Законика, па је Н. Радојчић преводио „државу" четири пута као „област" (49, 57, 143, 178. чл.), два пута као „имање" (142. и 190. чл.), а два пута је није превео, мада се у једном случају помиње „царева држава", што је блиско савременом појму државе, а у другом случају властеоска „држава" (39, 143. чл.).[25] Сличне се напомене могу учинити и за преводе Законика у издању САНУ, где је термин „држава" преведен четири пута као област[26] (57, 143, 178, 190. чл.), два пута као посед[27] (142, 155. чл.), једном као земља[28] (49. чл.) и једном као држава[29] (39. чл.). Уз све то, треба још

---

[21] *Законик* САНУ I, 109, 175, 177; Том II, 45, 47, 87, 97, 125, 135, 183, 185, 195; Том III, 49, 113, 115, 125, 187, 197, 241, 253, 311, 367.

[22] С. Новаковић, *Законик*, 177, 180, 203; Н. Радојчић, *Законик*, 103, 105, 116.

[23] С. Новаковић, *Законик*, 212.

[24] За опште информације и за преглед литературе, види: Динар, Лексикон српског средњег века, Београд 1999, 152–154 (Р. Ћук).

[25] Н. Радојчић, *Законик*, 103, 105, 128, 136 (област); 128, 139 (имање); 99, 131 (држава).

[26] *Законик* САНУ I, 115, 177; Том II, 145, 187, 207, 217; Том III, 51, 69, 115, 141, 153, 207, 243, 265, 273, 275, 313, 327, 369, 391.

[27] *Законик* САНУ I, 115, 195; Том II, 207, 211; Том III, 69, 141, 263, 327, 389.

[28] *Законик* САНУ I, 177; Том II, 185; Том III, 49, 113, 241, 311, 369.

[29] *Законик* САНУ III, 109, 237. Уз све што је речено треба напоменути да С. Новаковић обично не преводи термин „држава", изузев у чл. 142 где је преводи као „државина" и у чл. 143 као „област" (С. Новаковић, *Законик*, 231).

упозорити да у приложеним речницима и регистру није дато никакво објашњење шта се подразумева под државом. Узимајући у обзир преводе Н. Радојчића и преводе Законика у издању САНУ, лако ће се уочити да је термин „држава" превођен прилично слободно, односно на пет различитих начина: област, земља, имање, посед. Понекад је остављен без превода као – држава.[30] Одмах се мора истаћи да се термин „држава" ни у једном случају не може изједначавати са појмом имања и поседа, а не може се преводити ни неутрално као земља. До таквих одступања није требало доћи јер је А. Соловјев, још пре осам деценија, објаснио шта је држава. Под овим термином подразумева се, пре свега, imperium и potestas, па се под државом подразумева, пре свега, владарева власт, а онда и објекат његове власти.[31] Било би то прво значење, а у другом случају то је „право на управу" које владар предаје појединцима, а такође и објекат тога права. Другачије речено, средњовековни термин „држава" близак је савременом појму државе у првом, а у другом случају појму територијално-управне јединице којој је на челу властелин. Према томе, држава није ничије имање и посед, а није ни земља без господара.

Термини „катун" и „кула" нису превођени, што је добро, али у приложеним речницима, уз први и други том Законика у издању САНУ, нису дата задовољавајућа објашњења. Према речницима у првом и другом тому, катун је „повремено пастирско насеље, летња насеобина пастирског становништва у планини",[32] док је према регистру у трећем тому катун „насеобина и боравиште сточарске заједнице, тј. Влаха и Арбанаса, за разлику од села као ратарског насеља и жупе као заједнице села".[33] У наведеним објашњењима акценат је стављен на насеобине сточара, мада се под катуном подразумева, пре свега, чврста заједница сточара Влаха и Арбанаса, као и територија на којој живе. Насупрот катуну, за „кулу" није дато никакво објашњење. То је требало учинити, јер се у средњем веку правила разлика између „куле" и „ступа". Под кулом се подразумевала посебна и ојачана врста утврђења, за коју се понекад каже да је то „горњи град" или „вишеград".[34]

---

[30] Уколико се узме у обзир и превод С. Новаковића, онда се број значења повећава на шест. Види нап. 29.

[31] А. Соловјев, *Појам државе у средњовековној Србији*, Годишњица Николе Чупића 42 (1933) 89; Види и: Држава, Лексикон српског средњег века, 165–169 (М. Благојевић).

[32] *Законик* САНУ I, 258; Том II, 275.

[33] *Законик* САНУ III, 479. О томе шта је катун постоји велика литература. Види: Катун, Лексикон српског средњег века, 286, 287 (Д. Ковачевић-Којић).

[34] С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912, 639; К. Куев – Г. Петков, Събрани съчинения на Константин Костенечки, София 1986, 421. За значење и преглед литературе, види: Кула, Лексикон српског средњег века, 340–342 (М. Поповић).

Термини као што су „милост", „милосник" и „милосно писмо" нису с разлогом, превођени, али објашњења која су дата нису одржива. Према тумачењу Н. Радојчића „милост је царско писмо о учињеној милости", што свакако није тачно, јер постоји посебан израз „милосно писмо" под којим се подразумева исправа.[35] Још би се теже могло да прихвати тумачење које је саопштено у речнику уз други том Законика у издању САНУ. Тамо је термин „милост" протумачен као „царско помиловање, аболиција", што се не може одржати.[36] На основу обављених истраживања, за „милост" се поуздано може рећи да је то правна радња посебне садржине, којом владар дарује, потврђује земљопоседе, материјална добра и разне повластице верној властели, властеличићима, црквама, манастирима и другим људима по заслузи.[37] „Милосник" је опет, према тумачењу Н. Радојчића, „сведок при давању милости, можда и посредник за примљену милост и извршилац добивене милости", што се донекле приближава тачном тумачењу.[38] Солидно објашњење дато је и у терминолошком речнику уз први том Законика у издању САНУ, где пише: „милосник је лице које извршава цареву одлуку о поклону или каквој бенефицији".[39] Управо због тога зачуђује објашњење које је дато у регистру уз трећи том, где пише да је милосник „дародавац имања, издавач даровнице" (сви рукописи уз члан 79) што је нетачно и неодрживо.[40] Термин „милосник" може се данас кратко дефинисати као „executor" и „defensor" за цареву или владареву „милост".[41] Увек је то особа која је могла да непосредно утиче на спровођење у дело владареве одлуке о даровању земљопоседа и других повластица, било властели, било црквама и манастирима.

Исцрпљујући излагање о терминима који нису превођени, а захтевају објашњење, мора се скренути пажња и на тумачење у речнику уз други том, где пише да је стегоноша: „заставник, висок војни чин или звање", што није тачно.[42] Исправно објашњење саопштено је у регистру трећег тома, где стоји за стегоношу да је „високи властеоски ранг, великаш који је имао право на

---

[35] Н. Радојчић, *Законик*, 112.

[36] *Законик* САНУ II, 276.

[37] Види нап. 19.

[38] Н. Радојчић, *Законик*, 111.

[39] *Законик* САНУ I, 258. У речнику мање познатих речи за милосника се каже, да је то „лице које извршава цареву одлуку о помиловању, поклону или каквој бенефицији" (*Законик* САНУ II, 275). Овакво је објашњење неприхватљиво, пошто милосник нема никакве везе са било каквим „помиловањем".

[40] *Законик* САНУ III, 481.

[41] Види нап. 19, а такође и: Милосник, Лексикон српског средњег века, 406, 407 (М. Благојевић).

[42] *Законик* САНУ II, 277.

ношење своје заставе, стега".[43] Имајући у виду два различита тумачења, треба прихватити ово друго, које је и тачно. Са знатно мање успеха разрешен је појам „челника", јер се у речницима, уз први и други том Законика, објашњава да је челник „старешина сточарског села, катуна".[44] Овакво тумачење је неодрживо, пошто се у конкретном случају набрајају управници села и катуна по следећем редоследу: кнезови, примићури, владалци, предстојници и челници.[45] Редослед има своју унутрашњу логику. Најпре су поменути кнезови, као старешине два или више катуна, затим примићури, као старешине појединих катуна, потом владалци, који се налазе на положају управитеља појединих села, а онда предстојници, вероватно управитељи значајнијих сеоских насеља и најзад челници, као старешине свих лаика на неком црквеном властелинству. Таквог челника имао је манастир Дечани, а такође и Зетска митрополија. Посебно је занимљиво што је челника имао и католички манастир св. Марије на Мљету.

Не задржавајући се дуже на изразима који су употребљавани, како у средњем веку тако и данас, а који због тога нису превођени, треба скренути пажњу на поједине термине у Душановом законику, које такође не треба преводити, а који се више не употребљавају у савременом српском језику. Међу таквим терминима налазе се: отрок, потвор и глагол потворити, затим преселица, приселица, соће и удава. За Н. Радојчића „отрок" је роб и он овај термин доследно преводи у свим члановима Законика у којима се помиње „отрок" (44, 46, 67, 72, 103. чл.).[46] Своју тврдњу поткрепљује позивајући се на обимну литературу у којој се то доказује. За разлику од Н. Радојчића, у дванаест превода Законика које је објавила САНУ, термин „отрок" није изједначен и преведен са речју „роб", али је то учињено у приложеним речницима. Према терминолошком речнику уз први том, „отрок" је „роб у средњовековној Србији".[47] Ово тумачење је нешто другачије стилизовано у речнику мање познатих речи уз други том, где пише: „отрок – роб, неслободни радник у средњовековној Србији".[48] Слично објашњење даје и регистар уз трећи том Законика, где стоји

---

[43] *Законик* САНУ III, 492.

[44] *Законик* САНУ I, 260; Том II, 278.

[45] Превод 146. чл. Атонског рукописа гласи: „Такође и кнежеви, и премићури, и управитељи, и предстојници, и челници који се нађу да селима и катунима управљају, ти сви да се казне начином горе описаним ако се нађе у њих лопов или разбојник" (*Законик* САНУ I, 197). О челницима исцрпно: М. Благојевић, Државна управа у српским средњовековним земљама, 208– 245; Исти, Челници манастира Дечана, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1982, 21–33.

[46] Н. Радојчић, *Законик*, 100, 101, 108, 110, 118.

[47] *Законик* САНУ I, 259.

[48] *Законик* САНУ II, 276.

написано: „отрок = роб, човек који је сматран власништвом феудалног господара“.[49] Оваква су тумачења нетачна и неприхватљива, а настала су као резултат недовољног познавања аграрних односа у средњовековној Србији.[50] Повод за изједначавање отрока са робовима пружају 44. и 46. члан Законика, али се већ из 67. члана сазнаје да отроци и меропси живе заједно по селима, као и да заједно плаћају дажбине које терете њихово село, што оспорава изречену претпоставку. На овом месту и овом приликом не може се исцрпно расправљати о отроцима на властелинствима цркава, манастира и српске властеле, али треба скренути пажњу да су обавезе отрока према својим господарима биле сличне или идентичне обавезама које су извршавали меропси.[51] Уз све то што је речено, било би крајње неморално да на поседима православних цркава постоје, живе и раде робови православне вере, па се тако нешто потпуно искључује. Својевремено је краљ Милутин потчинио цркви Св. Петке у Тморанима двадесет и пет кућа парика и девет кућа отрока.[52] Међу домаћинима отрочких кућа помињу се: Десислав и зет му Рад, Берислав и зет му Драгија и други зет Тудор, Драгослав и зет му Витан, Станко и шура му Добре, Радин и пашеног му Драгија. Присуство зетова, шурака и пашенога у домаћинствима појединих отрока искључује могућност да су у питању били робови, јер су зетови свакако, а шураци и пашенози вероватно били потенцијални наследници домаћина у чијој су кући живели. О томе како је неко постао отрок налази се непосредно обавештење у повељи, којом је краљ Душан потчинио хиландарском пиргу у Хрусији цркву пресвете Богородице у Липљану са земљопоседима, укључујући и село Словиње. Међу становницима Словиња било је и девет кућа отрока, за које се изреком каже: „І сѥ ѡтроци кои соу полюбили цр҃ькв҃ь“, што значи да су се добровољно потчинили цркви пресвете Богородице у Липљану и постали њени „отроци“.[53] Потчињавање је било лично, а избор господара добровољан,

---

[49] *Законик* САНУ III, 484.

[50] О томе да отроци нису робови види: Р. Михаљчић, Отроци, Историјски гласник 1 (1986) 51–57; Ђ. Бубало, Шта значи реч отрок у српским повељама, Зборник Матице српске за историју 56 (1997) 19–58.

[51] М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973, 372–374, 392.

[52] Љ. Стојановић, *Споменик* САНУ III (1890) 12, 13; *Споменици за средновековна и поновата историја на Македонија*, том I, Скопје 1975, 258.

[53] Fr. Miklosich, Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Vienna 1858, 123; *Споменици за средновековна и поновата историја на Македонија* I, 356.

Из расположиве изворне грађе лако се може уочити да се највећи број отрока, чија се имена и појединачно записују, налазио у крајевима јужно од Липљана и Врања. На великим манастирским властелинствима Бањске, Дечана и Св. Арханђела код Призрена, не помиње се ниједан отрок по имену. Ову чињеницу треба узети у обзир због

али успостављени однос постаје дуговечан. Отрок који се на такав корак одлучи одриче се неких својих права, па и права да самостално излази пред државни суд и да тужи свог господара, али за узврат ужива заштиту и материјалну подршку господара којем се подчинио. Могао је то бити неки властелин, али исто тако црква, манастир, па и владар. На основу изложених чињеница могло би се најкраће рећи да је „отрок" исто што и „човек" или „homo" неког феудалног господара, али не и „homo sui iuris".

Међу терминима који нису превођени и које не треба преводити налази се и „соће", које Н. Радојчић кратко дефинише па каже: „Соће је порез на земљу".[54] Нешто је другачије објашњена суштина ове обавезе у речницима уз први и други том Законика, где пише: „Соће – царски доходак у житу или новцу", док у регистру уз трећи том стоји: „Соће – основна поданичка дажбина, владарски доходак у житу или новцу".[55] Поводом изречених објашњења може

тога што су у Другој и Трећој Дечанској хрисовуљи, односно „практицима", забележена имена свих људи који су били потчињени Дечанима. У питању је бројка од преко 6.000 мушких имена, за које се често изричито каже да су „власи", „сокалници", „мађупци", „попови", „ковачи", „мачари", али се ни за једног не каже да је „отрок".

У прве две Дечанске хрисовуље постоји одредба о отроцима која гласи: „ѡтроци кои с игоум'номь на поуть гредоу. а или с коимь калоугиеромь по цьковнои работѣ да се ѡд коуке не храни нь цьков'нимь брашномь. а кто сам' греде по цьковнои работѣ да се ѡд кюке храни" (П. Ивић и М. Грковић, Дечанске хрисовуље, Нови Сад 1976, 134). Било би то све што се отрока тиче. У Трећој Дечанској хрисовуљи, односно „практику", која у суштини представља ревизију Друге Дечанске хрисовуље, а која је издата по жељи и одлуци краља Душана, било је изостављено све што више не постоји или што је изгубило значај. Из тих разлога изостављена је и горе цитирана одредба о отроцима, али је зато обавеза учествовања у игумановој пратњи постављена веома широко.

Нова одредба гласи: „и кто ходе на поуть сь игоумномь по цоковнои работѣ а или с коимь калоугиеромь да се хране ѡт цокве. а кто самь греде по цоковнои работѣ да се храни ѡт своие коуке"(П. Ивић и М. Грковић, Дечанске хрисовуље, 271). Изостављање „отрока" упућује на закључак да су они изгубили некадашњи значај на Дечанском властелинству, па се због тога више и не помињу. Отроци нису имали већи значај у аграрној производњи ни на властелинству манастира Св. Стефана у Бањској, где се узгред помињу и једино у вези опште одредбе и обавезе обраде манастирских винограда (С. Новаковић, Законски споменици, 625). На великом властелинству манастира Св. Арханђела код Призрена отрока као да није ни било, што је у складу са моралним начелима хришћанске цркве, да нема личне зависности и потчињености, а још мање власништва над другом личношћу. За разлику од цркава и манастира, на поседима властеле било је отрока, које су у том својству даровали својим баштинским црквама, али опет јужно од Врања и Липљана. Из тих разлога Душановим закоником се регулише и положај властеоских отрока, а не и отрока на властелинствима цркава и манастира.

[54] Н. Радојчић, *Законик*, 100.

[55] *Законик* САНУ I, 260; Том II, 277; Том III, 492.

се приметити да се међусобно допуњују, па су због тога корисна и прихватљива. На основу најновијих сазнања соће би се могло дефинисати као основни порез који плаћају земљорадничка домаћинства у износу једне перпере од дванаест динара, или кабао жита тежине око 62 кг.[56]

За разлику од соћа, за које је саопштено задовољавајуће тумачење, са термином „удава" сасвим је другачији случај. Још од времена С. Новаковића, односно од пре једног века „удава" је кратко протумачена као „самовласно хапшење за дуг".[57] То су дословно прихватили и Н. Радојчић у својим коментарима, а такође и преводиоци свих дванаест рукописа Законика које је издала САНУ, што је саопштено у приложеним речницима и регистру.[58] Поводом постојећих тумачења потребно је приметити да је С. Ћирковић пре три деценије оспорио објашњење које је својевремено дао С. Новаковић.[59] Под „удавом" се не подразумева никакво хапшење за дуг, па ни „самовољно", већ је то унапред утврђена казна која следи за одређени прекршај или кривично дело. У конкретним случајевима било је унапред одређено, ако неко избегне плаћање царине, кажњава се да плати 50 перпера, а уколико закупац царине не испуни неку од преузетих обавеза, платио би казну од 500 перпера. Такав начин кажњавања близак је савременом појму „мандатне казне", односно скраћеном судском поступку „без суда и пре", како је то формулисао Т. Тарановски.[60] Овакав начин кажњавања није одговарао дубровачким трговцима, који су у Србији чешће кршили постојеће прописе, па су долазили под удар „удаве". Управо због тога они су највише и настојали да се такав начин кажњавања укине.

Застарела и превазиђена схватања жилаво су се одржала у литератури, не само када је у питању „удава", већ и када је реч о „приселици", односно „преселици", што је доводило до неразумевања појединих одредби у Душановом законику. На овом месту не би требало истраживати зашто је реч „преселица" из 57. члана увек читана као „приселица". У Призренском рукопису 57. члан има наслов „ѡ впѹѣселице", где се у првом слогу налази „ѣ", а у другом и трећем слогу отворено „Е", па поменуту реч свакако треба читати као „преселица", а не „приселица".[61] Према Призренском, Атонском и другим рукописи-

---

[56] Види: Соће, Лексикон српског средњег века, 683–685 (М. Благојевић).

[57] С. Новаковић, Удава или самовласно апшење за дуг у старом српском законодавству и народним обичајима, Правник 1 (1892) 97–107.

[58] Н. Радојчић, *Законик*, 113; *Законик* САНУ I, 260; Том II, 278; Том III, 494.

[59] С. Ћирковић, Удава, Зборник Филозофског факултета 11–1, Београд 1970, 345–351.

[60] Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави*, III–IV, 181.

[61] *Законик* САНУ III, Призренски рукопис, фол.138ᵛ, чл. NS. У преводу 57. чл. упозорено је јасно да је слово „ѣ" прочитано као „и" (*Законик* САНУ III, 114, 115).

ма 57. члан обично гласи: „Кои властелин на пѹѣселици комоу пизмомь кое зло оучини. земли плѣном. или коукие пожеже. или кое любо зло оучинїи. такои да моу се тази дѹржава оузме, а ина не дасть“.[62] Одмах треба истаћи да је први слог поменутог термина из 57. члана Душановог законика доследно писан у свим објављеним рукописима са „ѣ“ или отвореним „Е“, а никада са „и“, што служи као неоспоран доказ да је постојао посебан термин који се назива „преселица“.[63] Овај термин ни на који начин не треба изједначавати са „присели-цом“, тим пре што је код приселице у првом слогу доследно писано слово „и“ у свим рукописима у којима су сачувани 125, 155, 156. и 200. члан Законика, а никада слово „ѣ“.

Шта се тачно подразумевало под „преселицом“ до сада је покушао да објасни једино писар Раковачког рукописа. Он је изнад 57, односно 59. члана ставио наслов: „О пѹѣселиеннїи властелинь“, тј. „О пресељењу властелина“.[64] Изгледа да је био у праву и да је у питању нека врста деложације, на шта упућује и последња реченица у 57. члану. Цео члан у преводу гласи: „Који властелин на ·преселици· коме из пизме какво зло учини, земље оплени или куће попали или било какаво зло учини, таквоме да се та ·држава· одузме, а друга да му се не да“. Из последње реченице као да се наслућује да се под „преселицом“ подразумева премештање властелина из једне „државе“ у другу, односно из једне територијално-управне јединице у другу. Изгледа да се у насталим околностима господар „државе“ светио свима који су му се замерили. Законодавац кажњава такву појаву, прилично благо, јер ускраћује право властелину да му се друга држава повери на управу. Самовоља господара „држава“, који се у књижевним саставима помињу и као „силни“,[65] није била ограничена на „преселицу“, већ је као појава добила шире размере, што је цар Душан својим новелама строго кажњавао. Из тих разлога у 142. члану било је предвиђено следеће: „Властели и властеличићима којима је Царство ми дало земљу и градове: ако се ко од њих нађе да је опленио села или људе и затро мимо закона Царства ми што је Царство ми узаконило на сабору, да му се узме држава и што буде сатро да пла-

---

[62] *Законик* САНУ I, 176; Том III, 114.

[63] Термин „преселица“ писан је доследно на следећи начин: „на пѹѣселици“ (Атонски рук.), „на пѹѣселици“ (Бистрички рук.), „на пѹѣселици“ (Барањски рук.), „на пѹѣселице“ (Призренски рук.), „на пѹѣселици“ (Раковачки рук.), „на преселіци“ (Раванички рук.) и „на пѹѣсел'ници“ (Софијски рук.). Види: *Законик* САНУ I, 176; Том II, 186; Том III, 50, 114, 242, 322, 368.

[64] *Законик* САНУ III, фол. 58ᵛ, 242.

[65] М. Благојевић, Српско краљевство и „државе“ у делу Данила II, Архиепископ Данило II и његово доба, Научни скупови САНУ, књ. LVIII, Одељење историјских наука, књ. 17, Београд 1991, 144, 153, 154.

ти све од свога, (а) да се казни као пребеглац".[66] Овде се не говори више само о одузимању „државе", већ и о надокнади причињене штете, а пошто је кривично дело учињено против царевих поданика, односно против јавног мира и поретка, такав господар властеоске „државе" кажњава се као властелин који је пребегао непријатељу, односно као „пребеглац".

Из свега што је до сада речено о „преселици", јасно се види да она нема никаквих додирних тачака са „приселицом", под којом се још, по тумачењима С. Новаковића, подразумевало „право на стан и храну".[67] Ово су право уживали владар, властела, као и високи достојанственици цркве и државе. Тумачење С. Новаковића постало је опште прихваћено у стручној литератури, па је због тога Н. Радојчић у својим коментарима написао: „Приселица је право коначења, исхране и спровођења владара и домаћих виших званичника, као и страних посланика".[68] Слична тумачења постоје у речницима и регистру уз сва три тома Законика која је издала САНУ. Према терминолошком речнику првог тома „Приселица је право на коначење, исхрану и спровођење", док је према речнику другог тома „Приселица право владара и властеле на коначење, исхрану и спровођење".[69] Нешто другачије објашњење постоји у регистру уз трећи том, где пише да је „Приселица право властеле на бесплатно издржавање тамо где привремено бораве".[70] Полазећи од оваквих тумачења, М. Пешикан се нашао у великој неприлици, покушавајући да утврди смисао 155. члана Душановог законика. Он је без двоумљења написао да 155. члан представља „једно од најнејаснијих места у Законику".[71] Таквих и сличних нејасноћа не би било да су узети у обзир резултати новијих истраживања о приселици, који су постали доступни скоро пре три деценије. Према новијим истраживањима под приселицом се подразумева обавеза надокнаде штете од стране разбојника и лопова. Причињену штету трговцима и другим људима који пролазе кроз неко подручје било је дужно да надокнади најближе село у доба краља Милутина, а за време Стефана Дечанског цела жупа.[72] Душановим закоником укида се у начелу обавеза да села и жупе надокнађују штету коју причине лопови и разбојници, па се обавеза надокнаде пребацује на одговорна лица за туђу имовину, власте-

---

[66] *Законик* САНУ I, 115. Цитиран је превод Струшког рукописа, али су задржани термини из оригиналног текста „држава" и „пребеглац".

[67] С. Новаковић, *Законик*, 181.

[68] Н. Радојчић, *Законик*, 105.

[69] *Законик* САНУ I, 259; Том II, 277.

[70] *Законик* САНУ III, 488.

[71] *Законик* САНУ III, 32.

[72] М. Благојевић, Оброк и приселица, Историјски часопис 18 (1971) 165–188.

лу, кефалије и друге људе. Према 125. члану градови не дају приселицу, јер је одговорност за туђе ствари преузео „стањанин", односно гостионичар, па ако нешто нестане, онда је он за то одговоран. За разлику од градског насеља, његова околина је била дужна да причињену штету надокнади по 126. члану. Душановим новелама приселица се начелно укида, па је по 156. члану плаћају властела од своје имовине, а не меропси који су им потчињени. Једини изузетак представља жупа великог властелина стегоноше и „држава" нешто мањег властелина, под условом да су само они господари поменутих територија и да немају никакве заједнице међусобно и у својој „држави". Тако када треба платити приселицу, тада је плаћају становници жупе великог властелина стегоноше, односно становници мало мањег властелина који је господар државе. То је у ствари била концесија најутицајнијим политичким личностима у Душановом царству. Све начелне одлуке о укидању приселице биле су напуштене после распада Душановог царства, па су села у областима кнеза Лазара и Вука Бранковића била дужна да надокнаде причињену штету од стране разбојника и лопова, а тако је било и у доба српских краљева.[73]

За разлику од термина који нису превођени и које није ни требало преводити, постоје и такви стари изрази који се морају превести, јер се само тако може ухватити смисао појединих чланова законика. Тако су преводиоци и чинили, али прилично слободно, па су један те исти израз из Душановог законика преводили са десетак различитих речи из савременог српског језика. У питању је глагол „потворити", као и именице „потворник" и „потвор". Одмах треба приметити да се поменути глагол, поред Душановог законика, веома често среће у многобројним исправама које су издавали српски владари током средњег века, па се и та обавештења морају узети у обзир.[74] Када су владари даровали или потврђивали црквама, манастирима и властели земљопоседе и бројне повластице, обично су молили своје наследнике да то не „потворе" а претили су материјалним и духовним казнама осталим лицима ако то „потворе". Према томе, под старим изразом „потворити" подразумева се радња која је супротна од оног што је легализовано. Тако би поменути глагол могао описно да се преведе као незаконито оспорити, оспоравати, односно обеснажити, па и као прекршити. Када је Н. Радојчић преводио Душанов законик он је заиста глагол потворити у 115. и 137. члану превео са оспорити, али је зато поменути глагол

---

[73] Види нап. 72.

[74] Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских* II, Београд 1863, 390–392; А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права,* Београд 1926, 27, 166–168, 170–175, 181, 191, 194, 198, 201, 202, 210. Овим се преглед употребе глагола „потворити" не исцрпљује, али како су примери многобројни, не треба на све указивати.

у другим члановима преводио као преступити (30. чл.), парничити (79. чл.), побијати (105. чл.) и обедити (чл. 132).[75] Слично су учинили и преводиоци дванаест рукописа Законика у издању САНУ, па је стари израз „потворити" превођен на седам различитих начина и то као: нарушити[76] (чл. 30), спорити се[77] (79. чл.), обеснажити и ништавност[78] (105. чл.), поништити[79] (115. чл.), оптужити[80] (132. чл.) и оспорити[81] само у 137. члану. У овако широкој лепези блиских, али и веома различитих значења нико се лако не би могао снаћи. Са изложеним начином превођења не исцрпљују се сва могућа тумачења, пошто је према речницима и регистру, уз сва три тома Законика у издању САНУ, термин „потворник" исто што и „сплеткаш, варалица, лажни достављач или тужитељ",[82] док је „потвора" исто што и „клевета, неистина, обеда"[83] (том II), односно „неоснована оптужба, терећење, обеда, клевета"[84] (том III), па је у складу с тим „потворно" изједначено са „лажно, клеветом, неистинито"[85] (том II). Имајући у виду све што је речено о глаголу „потворити" и именицама изведеним из њега, може се закључити да се стари израз није смео исувише слободно па и произвољно преводити, јер такви поступци усмеравају истраживаче у погрешне правце.

На погрешно усмерење могу понекад да заведу и речи које се додају приликом превођења ради јасноће, а којих нема у оригиналном тексту. Такав је случај са 79. чланом, који у преводу Н. Радојчића гласи: „А за међе земље, што се парниче села међу собом, да тражи /по закону/ од Светога краља, када је умро; ако ко да милост цареву и рекне, дао ми је господин цар, како је држао мој друг пре мене, ако је милост царева, да буде тако, и да држи, осим црквеног".[86] У овом преводу Н. Радојчић је додао израз „по закону", па је испало да ће се

---

[75] Н. Радојчић, *Законик*, 121, 126 (оспорити), 96 (преступити), 112 (парничити), 119 (побијати), 125 (обедити).

[76] *Законик* САНУ I, 171; Том II, 45, 83, 121, 179; Том III, 45, 107, 181, 235.

[77] *Законик* САНУ I, 105, 183; Том II, 49, 93, 131, 191; Том III, 55, 121, 193, 245, 315.

[78] *Законик* САНУ I, 111, 187; Том II, 99, 137, 197; Том III, 61, 129, 199, 251. Израз „кое потвараєт" у Софијском рукопису преведен је „које се косе", (*Законик* САНУ III, 382, 383).

[79] *Законик* САНУ I, 189; Том II, 101, 139, 199; Том III, 63, 131, 201, 257.

[80] *Законик* САНУ I, 113, 193; Том II, 53, 203; Том III, 65, 137, 261, 387. Једино је у Раваничком препису, односно преводу, уместо „оптужити" употребљена реч „оспорити", (*Законик* САНУ III, 325).

[81] *Законик* САНУ I, 115, 193; Том II, 143, 205, Том III, 67, 139, 205, 263.

[82] *Законик* САНУ I, 259; Том II, 276.

[83] *Законик* САНУ II, 276.

[84] *Законик* САНУ III, 487.

[85] *Законик* САНУ II, 276.

[86] Н. Радојчић, *Законик*, 112.

спорне међе утврђивати „по закону“ краља Милутина, што на први мах изгледа логично, али није тачно. У преводима Д. Богдановића, које је објавила у својим издањима САНУ, 79. члан гласи: „А за међе земље око којих се споре села међу собом, да ишту судом Светога краља из године када се преставио. Ако ко изнесе милост цареву и рече: 'Дао ми Господин цар како је држао мој друг пре мене', ако је милост царева да буде тако; да држи, осим ако је црквено“.[87] Ако се цитирани преводи упореде међусобно, лако ће се уочити да осетније разлике постоје у првој половини 79. члана, док у другој половини превода таквих разлика нема. За разлику од Н. Радојчића, Д. Богдановић је у први део поменутог члана унео израз „из године“, па је испало „да ишту судом Светога краља из године када се преставио“. То је неодрживо, пошто за време цара Душана не делује ниједан суд краља Милутина, ни посредно нити непосредно. Према томе, оспораване међе нису могле бити утврђене ни „по закону“ краља Милутина нити „судом Светога краља“, односно краља Милутина. Било би боље да су се преводиоци држали више оригинала, без обзира што превод не би био стилски дотеран. Уколико би се ово начело поштовало и водило рачуна шта значе глаголи „потворити“ и „искати“, слободан превод би гласио: „А за међе земље што се села међу собом оспоравају, да траже судом, од светога краља када се преставио“. Даље је углавном све исто. На основу оваквог превода лако ће се закључити како се првом реченицом предвиђа, да ће се оспораване међе утврђивати редовним судским поступком, а не неким „судом“ или „законом“ краља Милутина. Другом реченицом: „од светога краља када се преставио“, утврђује се временска граница до које ће се или од које ће се утврђивати чињеничко стање. Према зкључцима А. Соловјева, смрт краља Милутина 1321. године сматра се у 79. члану као „terminus a quo за вођење парнице око земље; пре тога датума важи застарелост praescriptio extinctiva“.[88] Од смрти краља Милутина (1321) па до доношења Душановог законика (1349), прошло је тачно 28 година, а пошто је „византијском праву био одавно познат рок од 30 година као застарелост за некретнине“,[89] то је онда поменута одредба из Душановог законика била у доброј мери усклађена са византијским законодавством, али је истовремено водила рачуна и о свакодневном животу и обичајима у Србији. Коментаришући први део 79. члана, Т. Тарановски је одавно и тачно закључио

---

[87] *Законик* САНУ I, 105. Овде је коректно упозорено да је уметнут израз „из године“.

[88] А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана*, 240. А Соловјев је још једном исцрпно расправљао како се по византијским законима тридесетогодишња неузнемиравана државина претвара у законити својину (dominium). Види: А. Соловјев, Срби и византијско право у Скопљу почетком XIII в., Гласник Скопског научног друштва, књ. XV–XVI, Скопље 1936, 29–43.

[89] А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана*, 240.

„да се допуштају само оне парнице због земље, које потичу од потраживања, која су постала после смрти краља Милутина; сва пак потраживања, која су постала пре тог рока, изгубила су своју важност због застарелости, јер се status quo земљишног поседа под Милутином признаје за потпуно легалан".[90] Све што су рекли одлични познаваоци старог српског права, Т. Тарановски и А. Соловјев, одавно је познато, па приликом превођења Душановог законика треба обавезно консултовати резултате њихових истраживања.

На основу целокупног излагања може се закључити да се приликом превођења Душановог законика на савремени српски језик мора поступати крајње пажљиво из више разлога. Прво, постоји велика група израза у Законику које не треба преводити, поготово ако су сачували основна значења од средњег века до данас. Друго, уколико су се одређени изрази одржали од средњег века до данас, а одступају од основног значења, такође их не треба преводити, већ само коментарисати. Сви коментари ове врсте морају се темељити на резултатима најновијих истраживања, а не на застарелим претпоставкама. Треће, један број термина не може се превести због тога што данас не постоје исти појмови који су постојали у доба доношења Душановог законика. Такве термине не треба ни преводити, већ што свестраније коментарисати. Четврто, посебну групу чине стари изрази који се морају превести, да би се ухватио смисао неке одредбе. У таквим случајевима треба одабрати савремену реч која је најближа средњовековном појму, а не десетак или више речи из говорног језика. Коментар је обавезан и у оваквим случајевима. Пето, приликом превођења појединих чланова не треба додавати нове изразе, па ни слова с циљем да се постигне жељени смисао или већа стилска дотераност. Шесто, присуство терминолошког речника, речника мање познатих речи или регистра, не осигурава разумевање многих одредаба Душановог законика, због тога што су у таквим помагалима за поједине појмове дата различита тумачења. Седмо, објављивање већег броја рукописа са исто толико превода, захтева да се што хитније приступи приређивању критичког издања Душановог законика с поузданим преводом, исцрпним коментарима, неопходним речницима и регистрима.

---

[90] Т. Тарановски, *Историја српског права у немањићкој држави* III–IV, 42.

Miloš Blagojević

TERMINOLOGY OF DUŠAN'S CODE AND THE MODERN LANGUAGE

Summary

When, in 1898. S. Novaković published Dušan's Code, taking Prizren copy as the foundation, he translated only about 80 articles into the modern Serbian language simply because at that time many terms from the middle ages still had not been explained. After Novaković, the Code was translated in its entirety for the first time by N. Radojčić in 1950, and for the second time in 1960, who personally edited the text, keeping it as close to the original as possible. The number of translations was suddenly increased during the last quarter of the 20th century, mostly thanks to the efforts of D. Bogdanović and the Serbian Academy of Sciences and Arts, which had edited, translated and published 12 manuscripts of Dušan's Code in total. With an increase in the number of versions, differences in translation and interpretation among them also grew. This can be attributed to several reasons, some of which were related to the translation of certain terms the meaning of which coincided both in the middle and in the modern Serbian language. To be more precise, the verb „give", mentioned twice in Article 79, is translated as „present" and „give" which is not the same. Furthermore, there are even more words from the modern language used to translate the middle Serbian expression „calumniate", these being: dispute, refute, invalidate, annul, disturb, violate, accuse and litigate, which indirectly proves that the very nature of certain acts has not been understood in the best way.

Mistakes also occurred because some outdated meanings of certain terms were used, and so „udava" was translated as „arbitrary arrest for debt" and „otrok" was always a „slave" which is incorrect. Science accepts the term „udava" as a type of „mandatory" punishment, i.e. shortened legal proceeding whereas „otrok" is the same as somebody's „homo" (man), but not *homo sui iuris*. Considerable deviations from the real meaning have been noticed with terms „preselica" and „priselica", particularly since „preselica", in Article 57 of the Code, in all copies, has consistently been written as „prѣsilica" and not as „priselica" or „prisѣlica" as in Articles 25, 155, 156 and 300. These are two completely different terms, the first meaning a kind of eviction of gentry by the order of the ruler, whereas the second one means that a village, or a „district", ought to compensate for damages incurred through robbery and theft.

Inadequate translations and interpretations of certain terms have sent researchers on a wrong path. That is why M. Blagojević, in his work, draws attention to some 20 such cases and a number of articles in Dušan's Code that have been misinterpreted.

СУДИЈЕ „ЦАРСТВА МИ“ ДУШАНОВОГ ЗАКОНИКА

ЗОРАН МИРКОВИЋ

„Зато и ја... пожелех некоје врлине и најистинитије и православне вере законе поставити, како их треба држати и бранити по светој и свесаборној и апостолској цркви Господа Бога и Спаса нашега Исуса Христа, по земљама и градовима, да се не би умножила у области царства нашега нека злоба, зло домишљање и лукава мржња, него да сви поживимо у пуној тишини и мирноме животу и животу православне вере са свима људима царства нашега, малима и великима, и да постигнемо царство небеско у ономе будућем веку. Амин“ – завршава своју Реч уз Законик цар Стефан Душан.[1] Смела тежња о васпостављању Византијског царства наметнула је потребу доношења законâ који би ујемчили живот достојан Царства. Искорењивању злобе, злог домишљања и лукаве мржње и обезбеђењу тихости мирнога живота цар Душан и састављачи одговарају уређењем суда и судскога поступка. Посвећујући овоме 40 чланова, Душанов законик доноси значајну новину у лику студија „царства ми“, вођен идејом о одвајању судске од управне власти и о судској независности. Знатна и замашна реформа захтева поглед на Византијско царство, чије су територије узнеле до идеје Царства, а правни ред и организација нагнале на подешавање према царском устројству.

У Византији је Андроник III извршио замашну судску реформу 1329. године, којом су постављене четири судије, чија се надлежност протезала на целу земљу. Врховне судије, назване васељенским судијама Ромеја, имале су неограничене компетенције. Многи разлози, међу којима скандал са митом ових судија од 1337. и све слабије везе између појединих делова Царства, условили су половином XIV века да се „поред васељенских судија Ромеја у Цариграду, појављују у Солуну, затим на Лемносу и у Мореји. С друге стране, ова институ-

---

[1] *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, ed. Н. Радојчић, Београд, 1960, 85–86, 144 (у даљем тексту: Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*) .

ција среће се и ван граница Византијског Царства, у Трапезунтском Царству и чак у српској серској држави.“[2]

Велики зналац византијских васељенских судија, Лемерл је писао да су васељенске судије познате Српском царству, али додаје да немају ону улогу као у Византијском царству, јер не потписују сами ни суверено пресуде, већ су обични чланови једног бројног суда. Титула више но функција, према Лемерлу, је изгледа била сачувана и вероватно је да се на тај начин могу најчешће тумачити византијске титуле сачуване у Српском царству.[3] У погледу Сера, Острогорски ублажава Лемерлово мишљење следећим речима: „Очигледно, институција прихваћена од стране серске државе у седмој деценији XIV века, следила је византијски узор тога времена а не почетни систем створен у 1329. Зар судска установа у серској држави... не одражава једноставно промене које су се одиграле у срцу саме византијске институције.“[4]

Bossidarius, judex generalis из посланства цара Душана папи Иноћентију VI, прочитан је од стране Ферјанчића као општи (васељенски) судија, што му је изгледа дало повода за тврдњу о постојању васељенских судија за време владе цара Душана.[5] Но, и ако се одрекне да је Божидар био општи (васељенски судија), „судије царства ми“ Душановог законика с погледом на територ и надлежности, превасходство и углед њиховог судовања унеколико опомињу на обласне васељенске судије Византијског царства. Претрес назначених питања могао би унети мало светла у још увек недовољно јасну слику установе царских судија.[6]

Област судијска. Судије имају одређену област – чл. 110. и 179. Душановог законика.[7] Члан 110. је прописао: „Судије куда год иду по земљи царевој и својој области, да није властан узети оброка силом, ни што било друго, осим

---

[2] Г. Острогорски, *Васељенске судије у Серу*, Сабрана дела IV, Београд, 1969, 258.

[3] P. Lemerle, *Le juge général des Grecs et la réforme judiciaire d'Andronic III*, Mémorial Louis Petit, Bucarest–Paris 1948, 312–313; (О васељенским судијама видети и: Zachariä von Lingenthal, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*, Berlin, 1892, 385–389.

[4] Г. Острогорски, *Васељенске судије у Серу*, 265.

[5] Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер у XIV столећу*, Београд, 1994, 81–82. К. Јиречек, *Историја Срба, II*, Београд, 1978, 120 и А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Београд, 1980, 318 читали су judex generalis као дворски судија.

[6] На тешкоће код реконструкције судског устројства Душановог законика наилазили су још велики посвећеници у проучавању српског средњег века: А. Соловјев, *Историја словенских права. Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Београд, 1998, 513–514; К. Јиречек, *Историја Срба, II*, 120.

[7] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 64, 120 (чл. 110), 79, 137 (чл. 179).

поклона, што му ко поклони од своје воље.“ Најпре се говори о области судије, даље, спречава се насилничко понашање судија, и најзад, дозвољен је добровољно учињен поклон судијама. Овим се прописом судије свакако одвраћају да сами траже поклоне, што би било мито – он опомиње на пропис Андроника III од 1329. године, који запрети општим судијама да могу због корупције бити лишени имовине и прихода, без телесног кажњавања.[8]

У коментару овога члана А. Соловјев је записао: „Ова одредба је значајна јер показује да се у доба цара Душана покушавало да се изведе једна замашна реформа – да се уведу сталне судије од којих би сваки имао своју област.“ К. Јиречек је уствардио да је суђење било поверено нарочитим царским судијама односно судском „колегију најмање три чиновника, и то свакако из редова властеле, који су судили заједно са намесницима (ћефалијама), онако као и византијске судије по провинцијама“.[9] На ово као и на Јиречеково запажање да се судије јављају у Душановом законику већином у множини, а ретко у једнини, осврнуо се Соловјев: „Међутим, чл. 110 говори о судији који путује по својој 'области', по жупи, а то је вероватно био само један судија који је обилазио жупу као некад missus dominicus у Француској. Да је у области био појединачни, а не колегијални суд, види се из самог чл. 110, који, иако почиње у плуралу, вели затим у једнини: „да нѣсть вол'нь ѹзети оброка“, а чл. 179. говори „кѹдѣ комѹ ѥсть область“. Такав појединачни царски судија судио би по жупи „царске дугове“ – оне парнице које спадају у резерват царева суда. Наравно, није имао права да улази у манастирска имања: већ Скопска повеља из 1300. г. забрањује улазак у метохију „сѹдии маломь и великом“.[10]

За број судија В. Намисловски ће казати: „ ...у свакој жупи судио је један царски судија“.[11] Већ отворено питање о броју судија у појединој области, тј. да ли се радило о инокосном, судији појединцу или судском колегијуму, је не само интересантно, него би његово решавање могло помоћи расплитању читавог низа питања.

Укратко изложено, ово истраживање о броју судија показује следеће. Чланови Душановог законика који помињу судију у сингуларном облику су 62, 66, 107, 111.[12] Овакво законодавчево изражавање је било условљено приро-

---

[8] P. Lemerle, *Le juge général des Grecs et la réforme judiciaire d'Andronic III*, 296.

[9] К. Јиречек, *Историја Срба, II*, 120.

[10] А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, 267–268.

[11] В. Намисловски, *Нацрт развоја судства у средњовековној Србији*, Архив за правне и друштвене науке, књ. XXIII, Београд, 1922, 32.

[12] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 55, 107 (чл. 62), 55, 108 (чл. 66), 63, 119 (чл. 107), 64, 120 (чл. 111).

дом регулисаног односа, као примерице у чл. 111: „Ко се нађе да је осрамотио судију..." Неколико чланова доносе сингуларни и плурални облик један поред другога, као чланови 91, 110, 139, 148, 162, 175, 179, 182.[13] Код свих ових чланова, изузме ли се унеколико различит чл. 91, уочава се да је плурално помињање судија израз општости прописа, док се конкретизовање радње везује за судију појединца. Тако, примера ради, чл. 182 прописује: „Ко је у области којих судија... да иде сваки пред свога судију, у чијој буде области, да се расуди по закону". Судије у множини помињу чланови 84, 89, 92, 105, 157, 161, 163, 171, 172, 178, 181, 183 и 188.[14] Помињање судија у плуралном облику у готово свим наведеним члановима, осим чл. 181, носи обележје општости прописаног. Тако, у члану 163 стоји: „све судије што суде да уписују судове", у чл. 172: „све судије да суде по законику", што несумњиво сведочи о генералном начину изражавања, карактеристичном за законодавца. Закључивање о суђењу судије појединца, на основу претходне анализе, ставља под сумњу царска наредба из члана 181: „Ако се нађе велико дело, и не узмогну расудити ни решити, који било велики суд да буде, да иде од судија један с оном обојицом парничара пред цара". Сумњу би могла отклонити претпоставка о састављању суда од више чланова за „велика дела", чији начин формирања, рад и дела која би имао пресудити нам остају непознати.

Веома је значајно да помињање изреком судија „царства ми" долази тек у другом делу Законика, у члановима 139. и 148, што је уједно и једино њихово овакво назвање. Поред овога, у другом делу се користи на неколико места, у члановима 157. и 161, термин „судије цареви".

И члан 179. Душановог законика доноси о судијској области: „Судије да проходе по земљама, куда коме је област, да огледају и исправљају о убогим и сиротим."[15]

Овај члан тражи одговоре на два питања: прво, о надлежности судија „царства ми", јер имају „да огледају", и друго, да ли је то што они, такође, „исправљају", значило суђење у вишој, другој инстанци. Запретен начин изражавања старога законодавца пре је значио налог судијама да при обиласку своје

---

[13] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана,* 60, 115 (чл. 91), 64, 120 (чл. 110), 69–70, 127 (чл. 139), 71, 129 (чл. 148), 75, 133 (чл. 162), 78, 136 (чл. 175), 79, 137 (чл. 179), 80, 138 (чл. 182).

[14] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана,* 59, 113 (чл. 84), 60, 114 (чл. 89), 60, 115 (чл. 92), 63, 119 (чл. 105), 73–74, 131–132 (чл. 157), 75, 133 (чл. 161), 76, 133 (чл. 163), 77, 135 (чл. 171 и 172), 79, 136 (чл. 178), 79, 137–138 (чл. 181), 80, 138 (чл. 183), 81, 139 (чл. 188).

[15] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана,* 79, 137.

области деле правду убогим и сиротим „којима би другојачије тешко било до њих допрети“,[16] него суђење по апелацији.

Што се тиче „огледања“, дакле суђења, Соловјев је на задовољавајући начин решио ово питање. Наиме, како је дужност средњовековног владара била да штити убоге и сиромашне, а „пошто владар не може лично да стигне у сваку област, њега у тој функцији замењују судије које је он поставио по областима. У надлежност тих судија спадају свакако тужбе меропаха против феудалних господара, који би од њих тражили работе „преко закона“ (уп. чл. 139).“[17] Овим је Соловјев проширио надлежност судија „царства ми“, дату у коментару чл. 110. Душановог законика.

О области судија „царства ми“ говори и чл. 175. Овај члан, који је у првом делу прописао надлежност дворског судије, у другом делу одређује: „А други нико да се не позива на двор царства ми мимо област судија, које је поставило царство ми; само да иде свако пред свога судију“.[18] Ст. Новаковић је овако коментарисао овај пропис: „У оно време парничар је обично сам позивао на суд свога супарника којега за нешто тужи. Члан овај упућује свакога да своје парце зове на свој прописани му суд. Земља је била подељена на судијске области, и свак је дужан био пред свога судију позивати оне с којима је имао какав спор или парницу.“[19]

Док је чл. 175. прописао „да се не позива“ нико мимо област судија „царства ми“, чл. 182. Душановог законика прописује да нико не позива никога мимо обласног судију. Цела норма гласи: „Ко је у области којих судија, сваки човек да није властан позивати на двор царев, или камо друго, него да сваки иде пред свога судију, у чијој буде области, да се расуди по закону.“[20] Овај члан се налази само у Призренском, Бистричком и Раковачком рукопису и „пошто та одредба изгледа као дупликат, (члана 175. – *прим. аутора*) она се не налази у Атонском, Бараньском и Ходошком рукопису, као ни у рукописима млађе редакције“.[21] Могуће да

---

[16] *Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354*, ed. С. Новаковић, Београд, 1898, 254 (у даљем тексту: Ст. Новаковић, *Законик Стефана Душана*).

[17] А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, 320.

[18] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 78, 136.

[19] С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 252. Соловјев је записао: „Овим се чланом забрањује преношење парнице на царев двор, пошто су постављене судије по областима, који имају да суде у првој инстанцији.“ (А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, 318). Но, Соловјев не говори детаљније о споровима које је имао судити обласни судија у првој инстанци.

[20] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 80, 138.

[21] А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, 322.

и ово понављање говори о новаторству Душановом у судском уређењу и значају ове замашне реформе, да је законодавац нашао потребним да исту правну радњу кодификује у детаљима, у оба правца с погледом на субјект. На ово указује и то што овај члан налазимо у Призренском препису, који још нема покушаја систематизације односно у Бистричком, који како каже Соловјев „треба ставити на почетак оне серије постепених покушаја систематизације који су се ређали из године у годину, за време Душанове владавине и одмах после ње".[22] Логично, а чини се и ономе времену примерено решење, могло би да изгледа овако: Законодавац, оличен у цару, одлучно докида дојакошњи обичај обраћања владару, руковођен како практичним разлозима оно и правно-политичком идеологијом Царства. Лако замислив практични разлог је био тај што у тако проширеној српској држави древни обичај обраћања на владара великом делу поданика није био могућ. С друге стране, политичко-правна идеологија Царства је несумњиво налагала да се Царство премрежи судијама лојалним и одговорним средишњој власти, који ће удовољити оновременом захтеву дељења правде. Из овакве слике израња улога обласног, судије „царства ми" као најзначајнија у повереној му области. Овако одаслани царев пуномоћник, судија „царства ми", био је, чини се, неприкосновена и самовласна личност у додељеној области, у кругу поверених послова. Изречено, свакако, не сме да пренебрегне вишеслојан однос цара Душана и његове властеле, из чијег су реда и судије „царства ми".[23]

О надлежности.[24] Овде ће бити речи о оним делима за која су готово несумњиво и искључиво надлежни царске судије. Овај суд је свакако био надле-

---

[22] А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, 49.

[23] О односу Душана и његове властеле видети у: Г. Острогорски, *Душан и његова властела у борби са Византијом,* Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, Београд, 1951, 79–86; *Византијски извори за историју народа Југославије,* Београд, 1986, 380–410. О српској властели Н. Радојчић је забележио: „Србија је имала земаљско и дворско племство, слично као Византија. Тако је српско друштво било не само географски, него и фактично један прелаз од западног византинском" (Н. Радојчић, *Судије и закон у средњовековној Србији и Угарској,* Летопис Матице српске, књ. 305, св. I–II, Нови Сад, 1925, 66). О реалној моћи властеле у компликованим политичким односима Немањићке државе писао је Т. Тарановски у поглављу о Сабору његове *Историја српског права у Немањићкој држави*, Београд, 1996, 258–261 (у даљем тексту: Т. Тарановски, *Историја српског права*).

[24] Поглед је ограничен на Душанов законик, јер се ваља подсетити да Синтагма говори о царевом, патријарховом и изабраном суду. Изабрани суд из Скраћене синтагме (издвојен у засебну главу Δ–4) могао је чини се имати знатну улогу у решавању спорове (*Матије Властара Синтагмат, Словенски превод времена Душанова,* изд. С. Новаковић, Београд 1907, 229–232.

жан и за друга дела оних који су имали статус директног односа према држави, као што су га имали припадници властеоског сталежа.

Члан 92. Душановог законика је прописао поступак за „лице“, тј. за случај кад би власник ствари у „гори“ препознао своју ствар, по свему првенствено коња, код крадљивца или онога који је поштеним начином купио од крадљивца. Он би га водио у прво село и предавао селу, и позивао „да га даду пред судије“.[25] Сумњу да ли се овде ради о судијама „царства ми“ или неким другим судијама отклања веза овога члана са чланом 149. Душановог законика. Он је, речју Ст. Новаковића, део потпуног Закона „о разбојништвима и крађи у шест чланака, 145–150 закључно“,[26] чији је 148. члан суђење разбојницима и лоповима предао судијама „царства ми“. Вредно је напоменути да постоји веза члана 92. и са члановима 180. и 193. Душановог законика.[27] Док је члан 92. прописао изузетан случај, кад неко препозна своју ствар у *гори*, чланови 180. и 193. доносе општи пропис о поступку кад неко позна своју покретну ствар (пре свега стоку или коња) код некога. Тада наиме, притежалац спорне ствари има се оправдати сводом односно душевницима, ако је ствар купљена у страној земљи.[28] Дакле, ово дело – нарочито друштвено опасно – било је предато судијама „царства ми“.

Отроцима властеоским, према чл. 103, судиле су судије „царства ми“ за тзв. цареве дугове – за крв, за вражду, лопову и разбојнику, и за пријем људи.[29]

„Станицима“, царевим коморџијама, судиле су судије „царства ми“ за цареве дугове: „за вражду, за разбојнике, за лопове, за пријем људи, за крв, за земљу“ – каже члан 183. Душановог законика.[30]

Према чл. 139. Душановог законика судија „царства ми“ је судио спор између меропха и господара, ако би господар тражио неке работе и давања преко онога што је прописано у Законику. Знаменитост ове норме је најпре у томе што је меропах могао тужити господара, па био он цар, царица, црква, власте-

---

[25] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 60, 115. О тешкоћама код овога поступка видети: Ст. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 202.

[26] С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 236.

[27] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 79, 137 (чл. 180), 82, 140 (чл. 193).

[28] Видети лепе коментаре ових чланова у: А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, 320–321, 329–330.

[29] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 62, 118.

[30] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 80, 138. У коментару овога члана Соловјев је записао: „Члан 183 прописује да сви станици иду пред судије за „велика дела“ за које им је вероватно раније судио сам владар: сада се та надлежност преноси на судије“ (А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, 323).

лин или ма ко други.[31] Ова надлежност царскога суда је изнедрила две изузетно важне ствари: владар је у својству господара имања подвргнут општем судском начелу (уместо владаоца су свакако одговарали управници његових имања), и црквени патримонијални суд је устукнуо, мимо изричите одредбе члана 33, пред световним судом.[32] Одличје ове норме је и у томе што кад би меропах добио парницу, судија би имао да обезбеди извршење пресуде „гаранцијом јемаца који би јамчили за осуђеног феудалца да ће он заиста платити штету меропху.“[33] Поврх, прописано је да се господар после не сме светити меропху. У закључку коментара овога члана Ст. Новаковић лепо примећује: „Питање је како се то вршило, али је занимљиво да су оновремени законодавци на то мислили.“[34]

У вези са чланом 139. је и члан 88. Душановог законика: „О властеоској парници: Када се парниче властела, ко у чем изгуби, да даје јемце.“[35] Дакле, ујемчавање је било уобичајено кад се судила властела, јер се тако обезбеђивало да припадници овога повлашћеног сталежа изврше пресуду. У члану 139. је прописано да, ако меропах добије пресуду против господара, судија „царства ми“ има да зајемчи извршење пресуде, што би несумњиво говорило о томе да је судија „царства ми“ био припадник властеоског сталежа. То произлази из чл. 88, који ујемчавање предвиђа само између властелина у спору.

Дакле, наредба члана 139. је за све спорове отклањала патримонијални суд – суд господара и предавала их на суђење судијама „царства ми“. Судија „царства ми“ указује се надмоћнијим над судом господара; или, следећи правнички резон, дакако у духу римсковизантијског права, ствар изгледа овако: како се господар није могао појављивати у улози судије у својој ствари, доследно начелу nemo iudex in causa sua, ствар је ишла пред царског судију. Надмашност државног над патримонијалним начелом је породила велику власт царског судије, изнова отварајући питање угледања на установе оновремене Византије.

Ако би могла зачудити подложност припадника властеоског сталежа под јурисдикцију царевих судија, треба се присетити члана 62. Душановог законика: „Властели велики да се позивају с писмом судијиним, а остали с печатом.“[36] Дакле, и велика властела, врх властеоског сталежа, имао се судити код

---

[31] Поводом овога члана видети лепе коментаре Ст. Новаковића, *Законик Стефана Душана,* 229–230 и А. Соловјева, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године,* 289.

[32] Т. Тарановски, *Историја српског права*, 707.

[33] А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, 289.

[34] С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 230.

[35] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 59, 114.

[36] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 55, 107.

царевих судија, а не код цара, јер да се мислило на цара норма би несумњиво тако и прописала.

Читање члана 161. задаје много тешкоћа око одговора на питање која дела суде судије „царства ми“. У првом делу овога члана се забрањује оптуженом да отежава парницу тиме што би теретио тужиоца другом кривицом да би себи олакшао. Није га смео теретити „ни за издајство, ни за друго какво дело“, већ само говорити о предмету суђења. Потом се каже, „а када се сврши суд, ако шта има, потом да говори с њим пред судијама царевим...“.[37] Могло би се закључити да је оптужени из претходне парнице могао „ако шта има“, дакле било шта, изнети против бившег тужиоца пред судију „царства ми“. Ово би значило да су судије „царства ми“ имали у својим рукама готово целокупно судовање. У прилог овоме и чланови 175. и 182. говоре „ко је у области којих судија“, „које је поставило царство ми“, „да иде сваки пред свога судију“. Такође, помињани члан 179. налаже судијама „царства ми“ „куда коме је област, да огледају и исправљају о убогим и сиротим“. Као да су ови чланови завели В. Намисловског да закључи: „У стварну надлежност царских судија спадале су све могућне парнице, дакле цивилне и кривичне, осим ствари додељених личном решавању самог владаоца.“[38] Овоме мишљењу супротставља се постојање црквеног, патримонијалног, царског, судовања дворског судије, потом мешовити колегијуми, као и друге персоналношћу одређене врсте судовања – што је једном хоризонтално и вертикално испарцелисаном друштву какво је средњовековно и омогућавало да се одржи на окупу.

Укратко казано, поменуте норме узете саме за себе не одгонетају довољно о надлежности царевих судија. Одговор може проистећи само из целовитог погледа и одређењем овога спрам осталих врста судовања.

Према члану 162. судије суде приставима ако би шта променили у судијином писму.[39]

Суђење гусару за крађу царевих свиња односно суђење свињара, који чува цареве свиње, са жупом поводом крађе свиња имао је да суди, изгледа, судија „царства ми“ – чита се у члану 191. Душановог законика.

---

[37] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 75, 133.

[38] В. Намисловски, *Нацрт развоја судства у средњовековној Србији*, 31. На стр. 32 и 33 Намисловски још казује: „Српска властела била је позвана додуше да врши извесне државно-административне функције, али није имала судске власти над сељацима настањеним у њезиним поседима. Њезина јурисдикција обухватала је само неслободну чељад, „отроке“, дакле била је чисто патримонијална јурисдикција.“ Неодрживост овога мишљења доказује чл. 115, који каже да меропх који „је побегао од свога господара, од суда“, као и чл. 201, који даје господару право кажњавања одбеглог меропха (Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 65, 121, 83, 142).

[39] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 75, 133.

На овоме месту ваља посветити пажњу 192. члану Душановог законика који прописа: „За три предмета – за издајство, за крв и за отмицу властелинке да иду пред цара.“[40] Поводом овога члана Соловјев с разлогом вели: „Управо властела би могла да иде на суђење пред самог цара за три најтежа кривична дела: за неверу (издајство), коју може најчешће да изврши властелин, за силовање девојке или жене из властеоског рода, што опет може да изврши властелин, и за „кꙋьвь“, тј. убиство и тешке телесне повреде... То је изузетак од општег начела суђења, које важи за властелу као извесна повластица. За остале врсте „царевих дугова“ властели би судиле цареве судије.“[41] Оно што Соловјев не говори је то да су готово сигурно меропси и власи за „цареве дугове“ ишли пред судије „царства ми“, као и отроци и станици из члана 103. и 183. Овоме тврђењу чини се да потврду нарочито даје то што су ове судије судиле властели за „царске дугове“, осим ова три дела из чл. 192. Ово изнова упозорава на велику власт судија „царства ми“.

Поред ових, у већини нарочито опасних дела која су угрожавала друштво чинећи га нестабилним и рушљивим, одузимајући царској власти сами разлог њеног постојања у очима поданика, вероватно су овим судијама били предати на расправу и спорови између лица која су припадала различитим господарима односно различитим аутономним заједницама. Тако су судије „царства ми“, посве вероватно, расправљале спорове себара различитих господара, било царевих, црквених или властеоских, као и спорове између различитих аутономних заједница.

Целовит поглед на надлежност судија „царства ми“ јасно показује да су имали велику надлежност, која је привукла скоро све оне спорове који нису потпадали под патримонијално судство и судство аутономних заједница.[42] Многи од ових спорова, раније пресуђивани од владара, пренети су у надлежност царских судија што говори о замашности законодавне реформе и одиста великој улози која је додељена судијама „царства ми“.

Надмашност наредби и заштита угледа судија „царства ми“. Да не би било двојбе о власти ових судија, Законик доноси још неколико одредаба подвлачећи значај њихових судијских наредаба.[43]

---

[40] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 81, 140.

[41] А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, 329.

[42] О надлежности царских судија видети: А. Соловјев, *Историја словенских права. Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, 241.

[43] Поред ових одредаба, заштити царских судија и поступака њима вођених је доприносило и прописивање кажњивих дела која су грозила правосуђу уопште. Видети: Т. Тарановски, *Историја српског права,* 481–493.

Члан 56: „О позиву властеоском: Властелин на вечер да се не позива, осим да се позива пре обеда, да му се раније саопшти, и ако буде позван пре обеда с приставом, и не до обеда, да је крив, и властелину казна због престоја шест волова.“[44] Законик је особиту пажњу посветио томе да се властелин потчини суду и судским наредбама. „Властелин мора неизоставно“ – казаће Соловјев – „да дође на суд, иначе губи парницу (чл. 56. и 89); једино ако је дошао са војне, има право на одмор од 15 дана (чл. 61). Ако је парницу изгубио, властелин мора да стави јемце.“[45]

Члан 111. казује: „Ко се нађе да је осрамотио судију, ако буде властелин, да му се све узме, аколи село, да се распе и оплени.“[46]

Члан 148: „Судије, које царство ми постави по земљама да суде, ако пишу за што било... те пренебрегне писмо судије царства ми, или црква, или властелин, или који било човек, ти сви да се осуде као непослушници царства ми.“[47]

О узвишености судског положаја и превасходству њихових наредаба, одмах до царевих, сведочи почетак члана 162: „Пристави без писма судијина никамо да не иду, или без писма царства ми.“[48]

Члан 107. Душановог законика је запретио: „Ко се нађе да је одбио судијина сокалника, или пристава, да се оплемени и да му се узме све што има.“[49] Но како само кажњавање није подмиривало интересе правосуђа, члан 178. је прописао: „Судије, куда шаљу приставе и писма своја, ако се ко оглуши и одби-

---

[44] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 105.

[45] А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, 12.

[46] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 64, 120. Соловјев каже: „Члан 111 прети казном за непоштовање судије: види се да је ту реч о судији који путује по области и долази у властелинов двор или у село ради суђења“ (А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, 268). „Да један властелин, једна врста владаоца на своме влстелинству, држи се охоло према државном судији те га осрамоти, то је могуће, али да се на исто одважи један сељак, то скоро сасвим није могуће те не ваља ни да се предвиђа. Међутим цело село, гомила истих сељака може да у извесним приликама изађе из обичне покорности према власти, о чему је социјална стварност Душановог доба сигурно пружала довољно емпиричког материјала“ (Т. Тарановски, *Историја српског права*, 453).

[47] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 71, 129.

[48] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 75, 133.

[49] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 63, 119. У Соловјевом коментару стоји: „Такво кривично дело могао је да учини пре свега осиони властелин, који није хтео да се покорава судским наредбама, али вероватно, могло је то понекад да учини и село... Ништа не смета нашем тумачењу чињеница да је судија ради позивања странке или извршења пресуде послао свог слугу ’сокалника‘, као што је могао да пошаље и свог ’отрока‘“ (А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, 264–265).

је пристава, да пишу судије писмо кефалијама и властели, у чијој буду области они непокорници, да сврше за то власти што пишу судије, ако не сврше власти да се казне као непокорници."[50] Значајан је коментар Соловјева: „Ова је одредба значајна по томе што знатно подиже углед судија: управна власт треба да извршава наредбе судске власти, и то чак и највиши представници управне власти – велике властеле, који држе читаве области, треба да буду послушни извршиоци судских наређења."[51]

Наведене норме веома подсећају на оно што је прописано у простагми Андроника III од 1329. године, која је пратила инаугурисање васељенских судија: прво се каже да су они шефови свих који живе у градовима и селима, надаље, ако угледник не послуша општег судију, он му може одузети добра и приходе и да му изрекне коју другу прикладну казну.[52]

На крају ове анализе норми Душановог законика долазимо до оних које најречитије казују о величини судијске власти. То су чланови 171. и 172. Међутим, говор о њима мора почети са чланом 105: „Писма царева, која се доносе пред судије за што било, а побија их законик царства ми, што сам написао које било писмо, она писма, која побије суд, та писма да узму судије и да их донесу пред царство ми."[53] Други део Законика донеће знамените чланове: „171. О закону: Још заповеда царство: Ако пише царство ми, или из срџбе, или из љубави, или из милости за некога, а то разара законик, није по правди и закону, како пише законик, судије томе писму да не верују, него да суде и врше како је по правди. 172. О судијама: Све судије да суде по законику, право, како пише у законику, а да не суде по страху царства ми."[54] Редове достојне величини ових одредаба исписао је Н. Радојчић, доказујући њихово порекло из Василика, објашњавајући међусобице између члана 105, с једне, и друга два члана, с друге стране, пратећи њихову судбину све до Андроникове реформе од 1329. године.[55] Смерајући подизању снаге и угледа васељенских судија до неслућених размера ови чланови су најблиставији део Андоникове реформе, баш као и Душановог законика.

---

[50] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана,* 79, 136.

[51] А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године,* 320.

[52] P. Lamerl, *Le juge général des Grecs et la réforme judiciaire d'Andronic III,* 299–300.

[53] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана,* 63, 119.

[54] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана,* 77, 135. О начелу законитости у Душановом законику и његовој вези са судским уређењем видети: Т. Тарановски, *Историја српског права,* 296–303, 708.

[55] Н. Радојчић, *Снага закона по Душанову законику,* Сремски Карловци, 1924, 31–32, 40–42. Видети: Н. Радојчић, *Византиско право у Душанову законику,* Историјски часопис, књ. II, Београд, 1951, 10–17 и *Душанов законик и византијско право,* Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, Београд 1951, 45–77.

Вредно је подсећања да поред ових и многе друге од одредаба о судијама „царства ми“ потичу из другога дела Законика, који је имао новеларни карактер, „изазван потребама које су се појавиле у новоме царству, за које су постојала већ готова решења у староме“.[56]

Да ли реформа успева? Ово нас води на једно од најважнијих подручја проучавања Душановог законика – подручје његове примене, које ће можда заувек остати затамњено услед недостатка грађе. Настојање да се унесе бар мало светлости требало би да има у виду: да се обичај, као у случају чл. 78.[57], жилаво држао бивајући и јачи од Законика, и да је одвајање суда од управе прокламовано Душановим закоником знало и за неке изузетке.

Снагу обичаја сведочи и колебање самог Законика између обичајем утврђеног поступања и жељеног новаторства. Тако је члан 91. кодификујући обичај определио улогу пристава као органа јавне вере.[58] У другоме, пак, делу Законика у члану 162. пристав добија само улогу извршиоца судијине књиге. Ако је закључивати на основу пресуде од 1376. обичај је однео превагу – пристав се у овоме спору појављује као лице јавне вере.[59] И уопште, у погледу поступка састављачи Законика су били обазриви препуштајући његово уређење обичајном праву (порота, доказивање; старинске глобе у стоци за кршење поступка, као код престоја из чл. 56; о вођењу рачуна о старини говори и чест помен краља Милутина).

Законом прокламовано начело одвајања суда од управе је у два случаја устукнуло пред обичајем устаљеном реду, који је и Законик не дирнувши кодификовао. Неколико месеци после првог дела Законика, уговор цара Душана са Дубровником од 20. септембра 1349. садржао је оредбу која предвиђа суђење и управних власти: „И оште тоговци Дꙋбровчань, кои се обретаю по тоговѣхъ царьства ми и кралевехъ, што имь се слꙋча кои любо сꙋдь, да се сꙋде предь царникомь и кьнеземь а или предь кнепалиомь, кои бꙋде града тогази, закономь

[56] Н. Радојчић, *Душанов законик и византијско право,* 77.

[57] Чл. 78: „О земљи и људима црквеним, што имају о њима суд црквени, ако ко изнесе милосно писмо или рекне милосника имам у том писму, и до тога милосника ништа да се не држи, само да се суди по закону царства ми, но увек да запитају царство ми“ (Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана,* 58, 111). Иако из прописаног произлази да је суд започињао пресуђење спора, који би тек потом ишао цару на реферисање, ова се одредба није примењивала, „јер су се парнице о црквеној земљи и после Законика износиле непосредно пред владаочев суд у својству прве инстанције, као што је била пракса пре Законика“ (Т. Тарановски, *Историја српског права,* 716).

[58] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана,* 60, 115.

[59] А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године,* 307.

родителѣ и прародителѣ царьства ми."[60] Позивање на „закон" родитеља и прародитеља може значити само то да је цар Душан и у овом случају кодификовао обичај.

И члан 194. из другога дела Душановог законика поверава суђење кривичних предмета кефалијама: „И глобе на црквене људе, што се суде пред црквом и кефалијама, и те глобе, што се осуде, да има све црква..."[61] Овај члан нужно нас води члану 176, несумњиво инспирисаном византијском стварношћу, који је суђење у новоосвојеним градовима предао владалцима градским – кефалијама и црквеном клиру.[62]

У ова два случаја радило се о уступку уобичајеном саобраћају са Дубровником односно већ устаљеном судијском реду у новоосвојеним византијским градовима, упркос општој тенденцији Душановог законика.

Међу ретким сведочанствима о примени зналачки срочених норми Душановог законика о судијама и поступку достизања правде је пресуда од 1376. године. Пресуђење спорова о границама хиландарских имања у Струмичкој области започео је обраћањем манастира Хиландара и Руског светогорског манастира господину Костадину. „И тако расѹдившѹ господинѹ Костадинѹ и сь правовѣрними властели, да погета два епископа и старци околине ... И придосмо оба епископа, Подочки епископь Даниль и Баньски епископь Григорие, и приставь кнепалие Стрѹмичкога Дабижива Станко, и старинници околина на землю; и за клета их оба епископа: „тако да сте благословени, а не проклети, и ваши домове, како не кнете криво, тькмо що пише знате право". И прочьташе хрисовѹль цара Стефана, и заклеше се страшним заклетием вси вь едино, що пише ѹ хрисовѹлю."[63] На крају пресуде су потписани „СМѢРЕННИ ЕПИСКОПЬ ДАНИЛЬ: ІЕПИСКОПЬ ГРИГОРІЄ". Примена норми

---

[60] *Законски споменици српских држава средњега века,* ed. С. Новаковић, Београд, 1912, 170 (у даљем тексту: С. Новаковић, *Законски споменици*).

[61] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана,* 82, 140–141. У коментару овога члана А. Соловјев ће казати да је кефалија, вероватно, судио резервата владаочевог суда, дакле кривичне ствари (А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године,* 330. Анализу чланова 12, 30 и 33 Душановог законика видети у истом делу на странама 181–182, 195–196, 198–199). О кефалији у улози судије видети: М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама,* Београд, 1997, 255–256.

[62] А. Соловјев, *Судије и суд по градовима Душанове државе,* Гласник Скопског научног друштва, књ. VII–VIII/1930, 158; Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога,* Београд, 1972, 148–149. На овоме месту није могућно расправити многе дилеме које отвара овај члан, међу којима су најкрупније: о којим се градовима радило, о саставу суда зависно од предмета спора...

[63] А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до XV века),* Београд, 1926, 169.

Душановог законика (чл. 78, 80, 163) при пресуђењу је у сенци сличности ове пресуде са пресудама у Серу, где налазимо велики судски колегијум који пресуђује спорове, у коме учествују и васељенске судије.[64] Али за разлику од ових пресуда, које потписују многа лица, овде су само епископи – судије потписали пресуде, што је ближе изворном обрасцу из 1329, него савременим им пресудама. Могло би се чак рећи да је ово пример колебања између византијског закона и унеколико другачије стварности коју су Царство и доцнији његови одломци имали прилике да упознају на византијском земљишту.

Оцена. Ако су се цар Душан и његови правници за уређење царскога суда и послужили византијским обрасцем, није их образац нагнао на реформу него потреба уређења какво доликује Царству. „Рецепција не ствара законодавне потребе, него олакшава њихово подмиривање.“[65] Поред управне реформе са кефалијом на челу, судска реформа имала је да одговори сложености на брзину склопљеног Царства. Но заводећи новине установом царских судија по областима, састављачи показују реализам остављајући обичајном праву знатну улогу у судском поступку.

Не сумњајући да је Душаново Царство успело да успостави мрежу царских судија по областима, остаје сумња о допирању власти царских судија у ономе времену када се мимо очију државе многи спорови решавају откупима, умирима, осветама. Иако недостатак извора пречи поглед на примену установе у животу, достојно је дивљења да су цар Душан и састављачи имали тако дубоке и озбиљне намере – да полетно своје Царство облагороде најбољим начелима онога Царства чије су заузеће прижељкивали.

Посвећујући уређењу суда и судском поступку око 40 чланова, Душанов законик доноси значајну новину у лику судија „царства ми“, вођен идејом о одвајању судске од управне власти и о судској независности. Ова замашна реформа захтева поглед на Византијско царство, велику судску реформу Андроника III од 1329. године, којом су постављене четири судије, чија се над-

---

[64] Соловјев бележи: „У доцнијим годинама после Душанове смрти наћи ћемо неколико пута овакву обласну скупштину у Серу, у Струмици и у Тесалији. Душаново се царство распада и поједини владари све чешће сазивају овакве скупштине које врше улогу *сабора* појединих земаља“ (А. Соловјев, *Судије и суд по градовима Душанове државе,* 159–160); О Тесалији видети: Б. Ферјанчић *Тесалија у XIII и XIV веку,* Београд 1974, 275 – 276. Видети и: Г. Острогорски, *Васељенске судије у Серу,* 260–261; Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти,* Београд 1965, 87–88; М. Живојиновић, *Судство у грчким областима српског царства,* Зборник радова Византолошког института, књ. X, Београд, 1967, 202–203.

[65] Т. Тарановски, *Историја српског права,* 414.

лежност протезала на читаву земљу. Поред ових врховних судија, названих васељенским судијама Ромеја, појављују се доцније и обласне васељенске судије. „Судије царства ми“ Душановог законика с погледом на територ и надлежности, превасходство и углед њиховог судовања унеколико опомињу на ове обласне васељенске судије Византијског царства.

Zoran Mirković

ADJUDICATORS OF DUŠAN'S CODE

Summary

An extensive reform of the judicial system and practices of Dušan's Code, by inaugurating imperial adjudicators, posed a question that pertained to the copying of Byzantine judicial system of the time, as part of the general course through which Byzantine character was being ascribed to Dušan's empire. The analysis of adjudicators of Dušan's Code – the range of their activities and competences, superiority of their decrees and reputation – sheds some light onto the picture of this institution and its similarity to the regional and ecumenical adjudicators of the Byzantine Empire.

НАРОДНА РЕЛИГИЈА У ЗАКОНИКУ И ВРЕМЕНУ ЦАРА ДУШАНА

НИКОЛА Ф. ПАВКОВИЋ

Сажетак. – Тема рада је тзв. Народна религија у Законику и времену цара Душана. Осврт на комплементарну природу Душановог законика и канонска црквена правила по питању „паганства" као главног садржаја народне религије и негативан однос Хришћанске цркве према њој. Употреба рецентне етнолошке грађе и Новог завета за допунско осветљавање средњевековних извора.
Кључне речи: Срби – средњи век, Душанов законик, хришћанска црква, народна религија, паганство, хришћанска православна црква, црквени канони.

УВОД

Проблематика о којој ћемо говорити није остала незапажена од претходних истраживача српске историје и културе средњега века. По нашем мишљењу, поглавље „Поганство и хришћанство" у Јиречековој Историји Срба представља сумаран преглед односа хришћанства према тзв. паганству у времену од раног до позног средњег века. У тим оквирима пажња је више пута усмеравана и на једина два члана Душановог законика који непосредно санкционишу она људска понашања која су била супротна учењу православне хришћанске цркве. Та разматрања су била историјско-правне природе. Ипак, може се рећи да код нас недостају посебне студије, а вероватно оне које би са становишта историјске етнологије-антропологије разматрале појаве тзв. народне религије у Законику и времену цара Душана.

На самом почетку хтели бисмо да се одредимо према појму *народна религија*. Под тим појмом подразумевамо религију претежно аграрног друштва Срба и других балканских народа. Корени те религије су свакако у прехришћанским веровањима пореклом из старе словенске религије и религије старобалканских народа, али и у самом хришћанству. Из симбиозе и постепеног стапања прехришћанских и хришћанских веровања уобличавала се нова народна религија. У српској етнологији религије сматра се да је: „та двострука провенијенција народне религије била и остала њено основно обележје". Недовршеност процеса христијанизације огледа се управо у томе што су српски сељаци „веровали у хришћанског бога, али тај њихов бог имао је особине неког паганског божанства; уважавали су свештеника, али су очекивали од њега

да преузме улогу паганског врача; поштовали су црквене празнике, али су их светковали приносећи жртве и упражњавајући магију. Најкраће речено, они су прихватили хришћанство, али су га често схватали на нехришћански начин".[1]

I

ИЗВОРИ

Велику тешкоћу у поузданијем сагледавању наше теме чини оскудност писаних историјских извора. Важност онога што називамо народном религијом била је пре свега за хришћанску цркву, а самим тим и за саму државу. О великој и сталној борби хришћанске цркве против за њу неприхватљивих учења и веровања огледа се и у тако важним законима као што су Номоканон Светога Саве, Душанов законик и Матије Властара Синтагмат. Затим, ту је низ компилација и прерада грчких канона, али и оних правила која су (изгледа) поникла на српском тлу и за српске потребе. Таква је мања збирка црквених правила из XIV века под насловом *И сије послежде изобретохом и зде саставихом от законика светих отаца на потребу поповом и всем људем, по закону светаго црковнаго устава*. Њих је, под насловом „Српска црквена правила из XIV века", по Барањском рукопису Душановог законика, из XV века, издао, коментарисао и са њим упоређивао Александар Соловјев. Он је дошао до уверења да су та правила „постала на српском земљишту" и да „нису превод са грчког (као претходни одговори александријског и антиохијског патриарха) него да су једна доцнија компилација, једна збирка која се наслања на 'законик светих отаца', тј. на Крмчију или на Синтагму".[2]

Главна одлика поменутих извора јесте у њиховој практичној комплементарности Душановом законику. Још почетком XX века Стојан Новаковић је утврдио да се поменути извори и Душанов законик нису искључивали. Напротив, они су се алтернативно примењивали, јер су били не само истих или сличних садржаја, него се Душанов законик непосредно позива на законе светих отаца.[3] Слично је бивало и када су у питању појаве из области народне религије о којима непосредно говоре два члана Душановог законика. Разлог томе је

---

[1] Д. Бандић, *Народна религија у 100 појмова,* Београд 1991, 12, 13–17.

[2] А. Соловјев, *Српска црквена правила из XIV века,* Гласник Скопског научног друштва, књ. XIV, Скопље 1935, 34, 41–32.

[3] С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат. Азбучни зборник црквених државних закона и правила,* Београд 1907, XI, XII, XVI.

што је Законик уређивао поглавито јавноправне односе, док су приватноправни били препуштени обичајном праву. Слично је бивало и у случајевима одступања од православне вере, а која су санкционисана црквеним канонима. Такав је Матије Властара Синтагмат, односно његово „Начело 40-тог састава, глава прва", које је у целости посвећено санкционисању разних видова кривоверја.

Свесни смо да се поменуто поимање народне религије заснива на деветнаесто- и двадесето-вековној етнографској грађи и да се она не може некритички пројектовати на средњовековне прилике, па се зато њоме морамо опрезно служити. Али, имајући у виду да се баш у области религије налазе бројни примери феномена дугог трајања, ипак их можемо сматрати довољно поузданим за допунско осветљавање често недовољно јасних средњовековних писаних извора о народној религији. Тако је поступао и С. Новаковић, што је новија критичка српска историографија прихватила.[4]

Најзад, поменимо и Нови завет као неупитни извор хришћанске вере. Њега смо користили за допунске и нешто другачије интерпретације одредби Душановог законика и црквених канона но што су то чинили наши правници.

II

ХРИШЋАНСКА ЦРКВА О „НАРОДНОЈ РЕЛИГИЈИ"

Треба одмах рећи да израз народна религија не постоји у средњем веку. Све оно што је у то време било у нескладу са званичним хришћанским учењем изражавано је неколиким општим и читавим низом посебних појмова и речи. Од општих појмова посебно ћемо размотрити речи *паган (пагани, паганство)* и *сујеверје*. Они су коришћени још у историјским и правним расправама, али без подробнијег улажења у њихову семантику. Што се тиче посебних речи и појмова они су врло бројни и чине окосницу народних веровања и обичајних радњи које Душанов законик и црквени канони осуђују. Тако је поменуто Начело Синтагмата посвећено санкционисању низа народних веровања као и оних који их јавно заступају, па се говори: „о влхвах, учителних, бајалицех, јеште же звездословцех, и убо и чародејех, отровницех и навезателних".

Општи назив *пагани, погани* (од лат. pagus – село и paganus – сеоски), створила је хришћанска црква још на почетку раног средњег века. Тим називом обухватани су најпре припадници многобожачких религија, а затим и чла-

[4] С. Ћирковић, *Село Стојана Новаковића (Предговор, допуне и објашњења)*, у књизи: С. Новаковић, Село, Београд 1965, 7–12, 221–235.

нови међусобно супротстављених хришћанских цркава. У раном хришћанству речју pagani означавани су некрштени народи. Тако се у IX веку област још некрштених Неретљана називала Pagania. Појам пагани имао је и тада и касније погрдни призвук. Стога се називом пагани, погани означавао прост сељачки народ код кога су се најдуже очували многи прехришћански обичаји и веровања, култови и светковине који су често и једноставно називани paganalia. Њих је хришћанска црква осуђивала и одбацивала. У старословенском језику као синоним за паганин употребљавала се реч езычьникъ, езыки у значењу народа, аналогно ранохришћанском преводу из Библије јеврејског *гоим,* грчки *ἔθνη* (племена), односно лат. gentes, gentiles или nationes.[5]

Додири правоверних хришћана са паганима били су санкционисани епитимијом. О томе јасно сведоче словенске компилације из разних византијских зборника намењених „поповом и всем људем по закону светаго црковнаго устава". Те компилације су из XIII и XIV века, а В. Јагић из назива libri poenitentiales. Тако, на пример, било је прописано да се хришћани који имају додира са паганима и Јевејима, а нарочито ако од њих нешто једу и пију, морају очистити вишедневним постом, молитвама и „комкањем" (причест). Свештеницима је посебно и строго било брањено да било којим случајем учествују у паганским обредима, па се каже: „Ако би се нашло да поп чита молитву (за здравље) говеда, оваца или голуба, да је лишен поповства". Крст као свети симбол није се смео постављати покрај пута и при њему још „литургисати", јер је постојала могућност да га пси или свиње оскрнаве. Крсту је место у цркви.[6]

Да поменуте забране нису имале трајније дејство сведочи управо обрнута обредна пракса која се континуирано одржала до данас, а то су: постојање обреда тзв. марвене славе[7], односно врло распрострањени ритуални обиласци и „литургисања" код сеоских крстова и култног дрвећа звани записи.

Са становишта хришћанског учења, оно што одликује *паганство* или *језическе обичаје* назива се још *сујеверје* или *празновр*ј*е* – појмови којима се данас означавају веровања у постојање и деловање натприродних сила и ствари на живот човека. Додуше, у средњем веку те речи у поменутим облицима нису записане, али је њихов значењски садржај у непосредној вези са старом црквенословенском

---

[5] Franc Miklosich, *Lexicon palaeoslavico-graeco-latinum,* Vindobonae 1862–1863, 587–588; Riječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, JAZU, s.v. *Poganin;* P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I–IV, Zagreb 1971, s.v. *Pogan.*

[6] V. Jagić, *Sitna gradja za crkveno pravo,* Starine VI, JAZU, Zagreb 1874, 138, 148.

[7] Н. Ф. Павковић, *Марвена слава у Банату,* Етно-културолошки зборник IV, Сврљиг 1998, 219–222.

речју *суј* (празан) и *суета, vanitas,*[8] испразност, таштина. Од синтагме *сујевера* постоји и проширење речи са *-је*, *сујеверје* и са *-ство*, *сујеверство*, *празноверство*.

Народна религија у средњем веку, као амалгам старословенских веровања и веровања примљених из грчко-римске цивилизације, примила је и многа хришћанска предања и апокрифе. Такав верски синкретизам и средњовековна магијско-религијска пракса, са становишта званичног хришћанства, биће *празна, крива* вера, па ће се често у изворима називати *јерес* и *језичество*. Шта више ни остали хришћани, тј. католици нису сматрани за праве *христијане*. Њих Душанов законик назива *полуверцима*. Колика је била нетрпељивост према полуверцима види се и из строго прописане верске ендогамије. О њој говори 9. члан Душановог законика: „И ако се најде полуверац узам христијаницу, ако узљуби, да се крсти у христијанство; ако ли се не крсти да му се узме жена и деца и да им се да дел куће, а он да се иждене.“ Из овога се јасно види да Душанов законик уређује и строго кажњава само случајеве верски мешовитог брака између *христијанице* (православке) и *полуверца* (католика). О супротном случају, како је то уочио Т. Тарановски,[9] Законик не говори; вероватно је жена прихватила веру мужа или се сматрало да је у браку превага мужа била одлучујућа за очување православног верског живота у кући.

III

МИТСКА БИЋА

Вукодлак или вампир

Једно од најпознатијих митских бића у Срба, као и код других Словена и балканских народа, свакако је вукодлак, односно његов синоним вампир. Вера у постојање тог митског бића је истовремено врло особен пример појаве дугог трајања у култури Срба. Опште народно веровање у постојање и зло деловање вампира, односно да се он ритуалним поступком може да препозна и уништи, нашло се и у писаним изворима. Изгледа да је најстарији познати нам помен вукодлака у Крмчији иловичкој из 1262. године. Тај запис изворно гласи: „Облаки гонешчеј от сељан влкодлаци нарицајут се. да јегда убо погибнет луна или

---

[8] Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских,* I–III, Београд 1863, 1864, s.v. *Суета.*

[9] Т. Тарановски, *Историја српског права у немањићкој држави,* Београд 1996, 578–579.

слнце. си же всја басна и лжа сут". Ватрослав Јагић, који је објавио поменути запис, био је у недоумици, па је наведени помен о вукодлаку као демону који гута Месец и Сунце, пропратио речима: „И за ову знамениту глосу ваљало би знати, разумиева ли она српске, бугарске или грчке вукодлаке".[10] Веровање да помрачење Сунца и Месеца изазива вукодлак тако што их гута било је особено не само за неук народ него и за духовнике. На то је скренуо пажњу Ненад Ђ. Јанковић. Он је изнео мишљење да је преписивач Крмчије иловичке, већ по своме положају духовника, морао њен садржај да сматра за басну и лаж. С друге стране, сам преписивач је својим речима „да јегда убо погибнет луна или слнце" потврдио да наведено народно веровање озбиљно схвата.[11]

Вукодлак (вампир) је ваљда једино демонско биће које „има свој" члан у самом Душановом законику. Додуше, он се само посредно помиње, али та посредност има, чини нам се, двоструко значење. Прво, вероватно се сматрало недоличним да у Законику једног благоверног христијанског цара буде име демонског бића и друго, по народном веровању, уместо правог имена боље је користити се еуфемизмом. Тако се у 25. члану Атонског преписа Душановог законика, ископавање и спаљивање вампира назива „влховство", а учесници у томе се зову „ресници". Тај члан гласи: „*О ресницех кои телеса мртвих жегут: И људи кое с влховством изимају из гробов, тере их сажижу, този село да плати вражду, и ако буде поп на този дошл. да му се узме поповство*".[12] У овом случају предвиђене су и колективна и појединачна казна: село да плати *вражду* као за мртву главу (убиство), односно поп да се рашчини.

За разумевање поменутог члана важан је појам *ресник*, који се помиње само у старијем Атонском препису, док се у осталима место њега користи реч *еретик*. То су уочили и старији писци С. Новаковић, К. Јиречек и А. Соловјев. Јиречек га је довео у везу са старом словенском речју *ресан* – истинит и *рес* – истина. Стога се Соловјев питао нису ли и богомили себе називали *ресницима*, тј. пријатељима истине. Претпостављао је да се „циљало баш на богомиле који су имали своја посебна схватања о метемпсихози".[13] Овде се може изнети једна претпоставка: да ли је старим преписивачима Душановог законика био

---

[10] V. Jagić, *Opisi i izvodi iz nekoliko južno-slovinskih rukopisa. Krmčija ilovička godine 1262,* Starine VI, JAZU, Zagreb 1874, 83.

[11] Н. Ђ. Јанковић, *Астрономија у предањима, обичајима и умотворинама Срба,* СЕЗб 53, Београд 1951, 62.

[12] *Зборник Цара Стефана Душана,* књ. I, *Атонски и струшки рукопис,* САНУ, Београд 1975, чл. 25.

[13] А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године,* САНУ, Београд 1980, 1987; С. Новаковић, *Законик Стефана Душана,* Београд 1892, 23; К. Јиречек, *Историја Срба I,* Београд 1952, 95.

познат смисао речи *рес* и *ресник*, па су „трагаче за истином“ (богомиле), чије је учење иначе било прогоњено, радије видели као јеретике?

Не знамо да ли се законска забрана о ископавању и спаљивању вампира поштовала. Судећи по томе што је и касније, током XVII до XIX века црква обнављала поменуте забране претећи анатемом и ускраћивањем светог причешћа,[14] можемо рећи да је та магијско-обредна пракса била трајна.

IV

ПЕРСОНАЛИЗОВАНО ПАГАНСТВО

1. *Магиник и отровник*

У Душановом законику само за две врсте прекршилаца државног закона и хришћанске вере постоји посебан члан којим се њихова делатност оштро кажњава. То су тзв. *магиници и отровници*. Одредбу о њима садрже само два преписа Душановог Законика – Струшки и Призренски. Тако 67. члан Струшког преписа одређује: „*Магиник и отровник кои се наге облично да се каже по закон(..) светих отц*“. Колико се Душанов законик и Синтагмат међусобно допуњују по том питању види се по томе што Законик не одређује казну већ упућује на поменути Законик светих отаца на који се позива и Синтагмат.[15]

Ко су у ствари *магиници* и *отровници* по средњевековним изворима, да ли се ради само о злочинцима или ти називи имају још неко значење? За тровање се у средњем веку јављају два основна значењска назива: *отров (отрав)* и *јад*. Та именица је од старословенског глагола *трути, трова* (хранити), јер се тровање повезује са исхраном. У савременом пољском језику реч potrawa значи јело. Од две коренске морфеме: *тров* и *трав* настало је више изведеница са значењем не само тровања него и чарања, опсене, опчињавања, бацања и скидања чини, па и прорицања судбине. Мислимо да се управо због тих померених и проширених значења речи „магиник“ и „отровник“ као преступници кажњавају *само по црквеним законима*. Грчка реч *φάρμακον*, са широким значењем познаваоца лековитог и отровног биља, у Синтагмату се преводи као

---

[14] М. Ђ. Милићевић, *Живот Срба сељака,* СЕЗб I, 326–327; С. Новаковић, н.д., 158–159; Т. Р. Ђорђевић, *Вампир и друга бића у нашем народном веровању,* СЕЗб 66, Београд 1953, 149–282, *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, s.v. *Вукодлак, вампир.*

[15] С. Новаковић, *Синтагмат,* Начело М (40) састава, глава а (1).

отровник, *отравник* и *чаровник*, док се речју *обавник* преводе не само грчко *φάρμακον*, него и *επαωειδές*.[16]

Ал. Соловјев је већ указао на кључне речи у Душановом законику „ухвати на делу", тј. да се код магиника и отровника нађе corpus delicti (отровна биљка, еликсир и сл.). Сасвим супротно, он подсећа и на прогон вештица у католичким земљама, где се без икаквог corpus delicti, већ на основу тортуром изнуђеног признања изрицала најтежа казна.[17] У настојању да то питање боље осветлимо, подсетићемо на већ познату чињеницу да су средњовековни људи били просто опседнути страхом од врачања и тровања. Ради се о масовном народном веровању наслеђеном из прехришћанског доба. Тровање и казне због њега *не би требало третирати само као криминалну радњу већ и као магијско-религијско понашање* људи повезано са прехришћанским и хришћанским верованьима. Ал. Соловјев је истицао, као и Т. Тарановски,[18] да се тровање у средњем веку сматрало не само опасним чином по живот човека, него и тешким кривичним преступом против вере,[19] па самим тим и против ондашње државе. То стога што су у Византији, а тако је било и у Србији у средњем веку, међу владарске дужности на првом месту биле оне о вери и државним законима.[20]

Тровање је третирано као магија, као чаробно познавање природних сила и својстава биља. Управо из тих разлога, мислим, да су у Синтагмату Матије Властара најпотпуније обједињене одредбе о тровању, изради и продаји отрова. Уз *магинике* и *отровнике* (или *отравнике*) Душановог законика, Синтагмат говори још о: *влхвама, сатницима, мечководцима, обавницима, облакогонцим, учителних, звездословцех, чародејех, невезателних и хранилишта твореште.* О истом говори и старија (1280. г.) Новгородска крмчија.[21]

2. *Обавник, обавници*

Ове речи нема у Вуковом Српском рјечнику. Та средњовековна словенска реч у Властаревом Синтагмату је превод грчких израза *περί επαοϊδών*, односно поетске форме *επωδαί*, што значи: басма, бајање; чар, чаровна

---

[16] С. Новаковић, н.д., XLV–LX, 376–382; Лексикон српског средњег века, s.v. *Отров*.

[17] А. Соловјев, *Законик* ..., 267.

[18] Т. Тарановски, *Историја српског права у немањићкој држави*, 475.

[19] А. Соловјев, *Законик*..., 267.

[20] Н. Радојчић, *Душанов Законик и византиско право*, САН, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, књ. I, Београд 1951, 57–58.

[21] И. И. Срезневски, *Материали для Словаря древне-русскаго языка*, Т. II, Graz 1955, s.v. *Отравление – Отрава, яад*.

песма.[22] Франц Миклошић је исту реч *обавник* истумачио грчким појмовима *χοές, χοετέονς*, односно латинском речју *incantator*, а затим даје значењске примере из старих текстова: *чловек божии: обавници соут, иже жмие носит в недрох, обаване творешче теми.*[23]

У Синтагмату[24] се обавници означавају као они људи који носе змије (обавијене) у недрима, који су способни да басмама привлаче демоне, да контролишу звери и гмизавце тако да не шкоде стоци; да узимају змије у руке без бојазни да их угризу. Њихове делатности се строго кажњавају разводом брака, ако је један од супружника оглашен као врач(ара), прогоном и смрћу мачем. На облик казне од значаја је био и друштвени положај окривљеног, тј. обавника: ако је из реда достојанственика онда ће „да се распе", док ће остали платити главом. У неким руским споменицима, такође створеним компилацијом грчких црквених канона, казна за обавнике је каменовање.[25]

Мислимо да су досадашња правна тумачења значења речи *отровник* и *обавник* у знатној мери једнозначна, па самим тим и непотпуна. Наиме, та лица се сматрају злочинцима, а њихови поступци се тумаче углавном као *криминалне радње* опасне по живот човека и вере, јер се ради о људима који познају природне тајне и штетна својства биља и животиња.

Један други аспект могућег значења отровника и, нарочито, обавника није до сада од стране правника и историчара, колико знамо, узиман у обзир. То је *уже религијски аспект,* који се у старим текстовима (по Миклошићу) једноставно изражава речју *чловек божии.* Сматрамо да су се тим речима, можда, означавали они који су са становишта званичне цркве били недозвољено ревносни у вери. Превише занесени хришћанским учењем и буквално тумачећи поједине ставове Новога завета, они су могли да скрену у јерес. Таквих је било од самог почетка хришћанства. Они су упориште за своје понашање и ревност у вери могли да нађу у *самом Новом завету.* Наиме, по ускрснућу, при првом сусрету са једанаесторицом верних апостола, Исус Христос их је прекорио што нису поверовали онима који су га први видели васкрслог из мртвих. Уз налог да иду по свету и проповедају еванђеље, Исус им је рекао: „Ко узверује и крсти се, спашће се, а који не буде веровао, биће осуђен. А оне који узверују, пратиће ови знаци: мојим именомераће напоље демоне, говориће новим језицима. *Узимаће змије у руке и ако попију што отровно, неће им шкодити, мета-*

---

[22] O. Gorski i N. Majnarić, *Grčko-hrvatskosrpski rječnik,* Zagreb 1960, s.v. *Επαοϊδε / Επόδε.*

[23] F. Miklosich, *Lexicon...,* s.v. *Obavnik.*

[24] С. Новаковић, *Синтагмат,* 377–378.

[25] И. И. Срезневский, н.д., s.v. *Обавник.*

ће руке на болеснике и осећаће се добро". (Марко, **16**, 16–18, превод Д. Стефановић, курзив, Н. П.). Другом приликом, када се седамдесеторица одабраних да шире Његову веру „вратише с радошћу говораху: Господе, и демони нам се покоравају у име твоје. А он им рече: (...) *Ето дадох вам власт да стајете на змије и скорпије, и на сваку силу непријатељску, и ништа вам неће наудити*" (Лука, **10**, 1, 17–19, подвукао Н. П.). Слично искуство са змијом доживео је и сам апостол Павле. Када се он као сужањ са више робова и римском посадом брода, после бродолома, нашао на острву Мелити, десило се ово: „А варвари нам чињаху не обичну љубав: наложише ватру и због кише која је падала и због зиме примише нас све. А кад Павле скупи гомилу грања и метну на ватру, *изиђе змија од врућине и скучи му на руку.* А кад варвари видеше животињу где виси о руци његовој, говораху један другоме: Јамачно је овај човек убица, који се избавио од мора, али му правда не да да живи. А он отресе животињу у ватру *и не би му ништа зло.* А они чекаху да он отече или уједанпут да падне мртав. Кад после дугог чекања видеше да му ништа зло не би, променише своје мишљење и говораху *да је он Бог*" (Дела апостолска, **28**, 1–6, подвукао Н. П.).

Могуће је да су обавници и отровници били не само људи који су добро познавали својства отровних змија и биља, него и врли хришћани који су, надахнути новозаветним текстовима, желели да покажу моћ својих верских уверења. Својим понашањем они су лако могли да изађу из оквира званичне хришћанске доктрине, да се претворе у секту и буду опасни по цркву. Да се не ради о огољеним криминалним радњама, мислим да сведочи и то што су казне против њих подробно изнесене у црквеним канонима и законима светих отаца, а не у Душановом законику.

3. *Облакогонци*

„Облакогонци" или „облакогонитељи" се у Синтагмату помињу као они који су кадри да на основу изгледа и кретања облака проричу, мада би се по њиховом имену могло претпоставити да они и гоне (градоносне) облаке. У рецентној етнографској грађи код Јужних Словена њима би одговарали „облачари", „задухачи" и (или) „градобранитељи", људи којима се приписује моћ контактирања с демонима – предводницима олујних облака. О томе у наредном поглављу.

4. *С'тиници, сотници,* (сотник – centurio), који поред основног значења војног заповедника, значе и старешину врачева.[26] Управо то значење има сотник у

[26] F. Miklosich, s.v. *Stnik*; И. И. Срезневский, н.д., s. v. *Стник*.

Синтагмату. Извесну потврду и паралелу сотнику налазимо у савременом „градобранитељу“ Поцерине и Јадра чија је функција, по народном веровању, да чува село и поља од града и олујних ветрова.[27] У Поцерини, још средином 20. века, у селу Букору, био је „градобранитељ“ Тривун Селенић (тада стар око 63 г.). По њему градобитне облаке предводе „ђаволи и погибалци“. Машући рукама према облацима, Тривун је, између осталог, говорио и ове стихове:

„Ја сам овде *војвода први*,
Овде вам није постављено за ручак,
Идите тамо, на брда она,
Тамо вам је постављено,
Тамо и ручајте.“ (Подвукао Н. П.)

Његово истицање „ја сам овде војвода први“ било је признање да је он лично *ђаволски војвода*, па су га стога демони облака слушали и усмеравали их даље од његовог села. Он је сам изјавио да је својим понашањем починио двоструки грех: што је признао да је ђаволски војвода и што су демони градобитних облака (под његовом командом) свој лед изручили негде другде те и тамо начинили штету.[28]

5. *Хранилишта твореште*

Да је средњевековна народна религија представљала спој хришћанских и паганских елемената јасно се види и на примеру „хранилишта твореште“, тј. оних који су правили амулете у виду привезака. То су били мали свитци папира са написаним молитвама и нацртаним крстом, обавијени црвеним концем и деци вешани око врата као заштита од свакога зла. Слично су поступали и „*мечководци*“ чије понашање такође није било сагласно хришћанском учењу. Они су од медвеђе длаке правили привезке, амајлије које су носиле жене као заштиту од болести и урока.[29]

Када се ради „*о гроборителех*“ – онима који прекопавају и скрнаве гробове ради пљачке њихове материјалне садржине, Синтагмат (505–506) јасно указује да су у питању искључиво криминалне радње. Ипак, напомињемо да

---

[27] Подробније о томе видети: Н. И. и С. М. Толстые, *Заметки по славянскому язычеству, 5. Защита от града в Драгачеве и других сербских зонах.* У: Славянский фолъклор. Обряд. Текст. Москва 1981, 44–120; I. Kovačević, *Semiologija rituala*, Beograd 1985, 61–78 (и у тим радовима обимна наведена литература).

[28] М. Јефтић, *Одбрана од града у Поцерини,* ГЕМ 21, Београд 1958, 290.

[29] С. Новаковић, *Синтагмат,* 377.

се у неким случајевима (можда) радило и о старом обичају тзв. двојног или поновног сахрањивања (после 40 дана или три године). Тај обред из култа мртвих био је познат код балканских народа до наших дана.[30]

V

ЗАБРАЊЕНИ ПРАЗНИЦИ

1. *Русалије и дружичало*

Неки старији писци су доводили у непосредну везу празнике „русалије" и „дружичало" иако се овај други не помиње у изворима ни под тим нити под неким месним именом познатим из новије етнографске грађе. Дружичало је народни празник из култа мртвих која, пада у други понедељак по Васкрсу. Међутим, семантика русалских ритуала указује више на њихову припадност обредима истеривања злих духова. Први је Ф. Миклошич претпоставио да назив *русалке*, бића из старе словенске митологије, долази од имена позноримске светковине ружа (*Rosalia*).[31] Затим је М. Мурко празник Дружило (Ружичало) такође довео у везу са римским Розалијама, пролећним празником, када су се на гробове предака постављале руже.[32] То мишљење ће се и касније понављати код неких историчара и истраживача старе словенске религије (од Л. Нидерлеа, К. Јиречека, Ј. Радонића и Х. Ловмјањског па до аутора Српског митолошког речника).

Шести васељенски сабор, као и 62. канон Трулског сабора (VII век), забрањивали су прославе паганских празника, као што су биле *Русалије,* а затим Календе, Воте, Брумалије и Први март. Значај и учинак тих забрана нису били трајни, јер је и сам двор Византије задржао неке старије облике празновања. То се види по томе што разни извори везују русалске светковине за дане највећих празника у години: Божић, Богојављење, Недеља свих светих, Св. Георгије, Духови, Св. Константин и Јелена, Ивандан, Св. Петка и др. Досадашња проучава-

---

[30] Т. Р. Ђорђевић, *Двоструко сахрањивање,* Гласник Скопског научног друштва I, св. 1–2, Скопље, 1926, 530: Милка Јовановић, *„Састанак" с покојником или поновно сахрањивање.* Развитак бр. 4–5, Зајечар 1969, 100–103.

[31] F. Miklosich, *Die Rusalien, ein Beitrag zur slavischen Mithologie*. Aus dem LXVI. Bd. Des Jahrganges 1864 der Sitzungberichteder phil.-hist. Cl. Der kais. Akademie der Wissenschaften besonders abgedruckt, Wien 1864, 2–7, 16–20.

[32] M. Murko, *Das Grab als Tisch,* 142, навод по: К. Јиречек – Ј. Радонић, н.д. II, 290–291; ЛССВ, s.v., *Дружичало.*

ња српских текстолога још нису дала задовољавајући одговор на питање зашто се појам *русални, русалијски* везао највише за Духове и Преполовљење (среда, четврте недеље по Св. Пасхи), као и за низ других хришћанских празника или само за један од њих.[33] У односу на време одржавања васељенских и низа помесних сабора на којима су, уз Календе и Брумалије, Русалије оштро осуђиване, очигледно је да су оне у XIII веку већ биле христијанизоване и уклопљене у календар највећих хришћанских празника византијског средњега века.

Средњовековни назив *русалије* досадашњи истраживачи су различито објашњавали и називали, а придавани су им и три различита значењска садржаја: 1. Русалије (русалке) – митска бића, 2. Розалије, односно (Д)Ружичало и 3. Русалије – обредна игра за истеривање демона. О пореклу, функцијама и вези између старовековних, средњовековних и нововековних Русалија, научна мишљења су подељена: једни их сматрају остатком донекле преобликованог Дионизијевог култа (М. Васић и Д. Антонијевић),[34] други им одричу римско и опредељује се за њихово искључиво словенско порекло (С. А. Токарев и С. Зечевић),[35] док их Д. Бандић[36] тумачи као аутохтону локалну (влашку) варијанту шаманистичке ритуалне праксе.

За Јужне Словене, најстарији опис Русалија оставио је охридски архиепископ Димитрије Хометијан из времена око 1230. године. Он је записао да су у недељу пред Духове обредне поворке младића ишле по селима, певале и играле, а за узврат су добијале поклоне.[37] Супротно оваквом садржају Русалија, који није изазвао архиепископову осуду, пролећне Русалије код источних Словена одликовале су се еротским играма и песмама и купањем у реци.[38]

2. *„Заклопити празници“ и табу рада*

У одељку Извори, поменута су „Српска црквена правила из XIV века“ (даље: СЦП) која је посебно обрадио А. Соловјев. Њихов 16. чл. гласи: *„И за-*

---

[33] Б. Јовановић – Стипчевић, *Русална среда у српском рукопису XIII века – служба Преполовљења празника,* у: Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности, САНУ, Београд 1981, 234–235, 247, 273, 353.

[34] М. Васић, *Дионисос и наш фолклор,* Глас САН 214, Београд 1954, 153–163; Д. Антонијевић, *Ритуални транс,* Београд 1990, 183–187.

[35] С. А. Токарев, *Религиозные верования восточнославянских народов начала XX вв,* Москва – Ленинград 1957, 91–92; С. Зечевић, *Русалке и Тодорци у народном веровању североисточне Србије,* ГЕМ 37, Београд, 1974, 117.

[36] Д. Бандић, *Царство земаљско и царство небеско – огледи о народној религији,* 2 изд., Београд 1997, 223.

[37] С. Зечевић, н.д., 117, 1974; H. Lovmjanjski, *Religija Slovena,* Beograd 1996, 121.

[38] H. Lovmjanjski, n.d., 121.

клопитих празника да нест, понеже светими отци нест благословено". Овај, као и остале чланове, А. Соловјев је упоређивао у стилу и изразу са Душановим закоником. Он је констатовао: „Члан 16 који забрањује неке 'заклопите празнике' непознате другим српским изворима, потсећа изразом 'светими отци нест благословено' на ДЗ, који спомиње *закон светих отаца* (чл. 6, 8, 101, 109) и '*благословеније*' (чл. 3, 136 ДЗ). Одлучна одредба: „заклопитих праздника да нест" сасвим је у стилу ДЗ (уп. 'силе да нест никому', чл. 101 'узданија да нест' чл. 102 ДЗ".[39] Из наведеног коментара Соловјева, као и недоречености извора, произилази да њему није било јасно ни шта су ни када падају ти „заклопити празници". Састављачу СЦП-а свакако је било јасно шта су и зашто се забрањују заклопити празници, али не и правнику XX века. Стога је нужан увид у обичајну праксу о којој сведочи позната етнографска грађа. У описима народног календара изричито се помињу вишедневни празници под називом: „заклопити дани", „заклопита недеља" и појединачно: „Заклопита среда", „Заклопити четвртак", „Заклопита субота", односно само „заклопци", „заклопени" или „укочени дани".[40] Заједничке особине ових народних празника су следеће: 1. сви падају у пролеће, 2. у тим данима је забрањен рад у пољу, посебно орање, 3. женама је брањено сновање, а мушкарцима „измивање" и шишање и 4. субота је уопште несрећан и нечист дан, па је „Заклопита субота" и дан култа мртвих.

Да су се народни „Заклопити празници" у чл. 16. (које црква забрањује), и у XIV веку могли односити на забрану рада, иде у прилог слична забрана наредног, 17. чл. СЦП: „И у недељу и у празнике нарочите да нест работе никакове, ни бедбе ни мале ни велике". А познато је да су се мобе, нарочито за пољске послове, одржавале управо недељом и у време мањих празника. То је

---

[39] А. Соловјев, *Српска црквена правила из XIV века,* ГСНД XXXIV, Скопље 1935, 39.

[40] *Етнографски примери:* „Заклопита (Бела) Субота не раде само жене, а нарочито се добро пази да се тада ко не измије или ошиша"; „... у заклопиту недељу (треће недеље великог поста) не снују и не измивају се, а мушки се тада не шишају". (Ст. М. Мијатовић, *Обичаји српског народа из Левча и Темнића,* СЕЗб 7, Београд 1907, 139, 140); У Гружи, „прва седмица по Ускрсу назива се Бела Недеља, а друга је Заклопита недеља"; „Заклопиту суботу, која пада пред Беле покладе, признају (можда би требало: празнују?, НП) жене". (П. Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Гружи*, СЕЗб 58, Београд 1948, 240, 251): У Лесковачкој Морави, „Десет дана пред св. Николу [летњег] народ назива 'заклопцима'. То су 'укочени' дани, 'заклопени', те се тада не оре". (Д. М. Ђорђевић, *Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави,*СЕЗб 70, Београд 1958, 401). Банатске Хере су празновале Заклопиту суботу уочи Духова. „Тада се деле трешње за душу мртвих. Уређују се гробови." (С. Димитријевић, *Обичаји о празницима преко године,* Банатске Хере, Нови Сад 1958, 311). Видети још: М. Недељковић, *Годишњи обичаји у Срба,* Београд 1990, 98.

посебно важило за тзв. милосрдне мобе у корист самохране удовице, када мобари собом носе своју храну и не очекују узвратну помоћ.

VI

ЗАБРАНЕ КОЈЕ СЕ ТИЧУ БРАКА И КРШТЕЊА

Чланови 4 до 8 СЦП-а тичу се брака и крштења. Члан 4 одређује да се у неосвећеним црквама, а свакако и на другим местима, не крсте деца и не венчавају одрасли. Сама забрана јасно сугерише да су се два црквена обреда, иначе најважнија у животу појединца – увођење у хришћанску веру и „брачење“[41] – обављала и ван освећених хришћанских храмова. Такве праксе је било и касније за време Турака па до наших дана у планинским пределима где су цркве биле ретке. Ј. Грујић сведочи да су њега крстили (1826) у „качари“.[42]

Члан 5. у целини гласи: „*И отрочета да се знаменају пред црковију от попа в 8. д`н по рождествје з бабом, а инде нигдје, и в 40-тиј д`н да се крсти; а прегје (прежде) или после никако, разве болести и некое нужде велике*“. У тумачењу овога члана А. Соловјев опет истиче да је он у стилу („у изразима: *а инде нигде ... разве болести и некоје нужде*“) и клаузули ексцепције (*разве ...*) близак неким члановима ДЗ.[43] Уважавајући (донекле) наведено, сматрамо да је *смисао* поменутог члана другачији и сложенији. Наиме, ради се о познатом народном и црквеном обичају знаменовања, неке врсте предкрштења и давања привременог имена детету. Пошто су новорођенчад у прошлости често умирала, сматрало се за грех и несрећу родитеља ако би им дете умрло некрштено и без имена. Стога се као најхитније држало да „баба“ (бабица), или неко од укућана, донесе од попа „зламење“, „молитву“ или „крстену водицу“ којом се шкропе дете и породиља, као и сва четири угла унутрашњости куће. Породиља се у лохијалном периоду сматрала врло нечистом и опасном по околину, а нарочито за храну, па је „зламење“ било добра предохрана за све укућане.[44]

---

[41] У 8. чл. СЦП, колико нам је познато, први пут се помиње глагол *брачити*, радња која значи склапање брака.

[42] Н. Ф. Павковић, *Етнографски записи Јеврема Грујића*, САНУ, СЕЗб 96, Београд 1992, 43.

[43] А. Соловјев, *Српска црквена правила ...*, 38.

[44] Ст. К. Ристић, *Обичаји приликом рођења код православних Срба у Скопљу*, Зборник за етнографију и фолклор Јужне Србије и суседних области, Скопље 1931, 57: Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник* (даље СМР), Београд 1998, s.v. *Кумство*; Н. Ф. Павковић, *Етнографски записи Јеврема Грујића*, САНУ, 42–43. Сам Ј. Грујић је записао да су 1826. г. њега крстили у качари (Даросава код Аранђеловца).

Свакако је из тога разлога и црква тежила да знаменовање буде пред црквом и „от попа", а не у кући само од бабице.

Члан 6 говори: „*И до третиаго братучеда никто да не крсти ни вјенча, рекше чарованија ради.*" А. Соловјев је тумачио да „члан 6 који забрањује попу да крсти и венча своје рођаке, нарочито потсећа на ДЗ својим изразом: '*до третијаго братучеда*'. Као што је познато, сасвим сличним речима описан је круг наследника у чл. 41 ДЗ. Објашњење: '*рекше чарованија ради*' налази паралелу у чл. 117 ДЗ" (курзив А. С.). Није јасно зашто је Соловјев тумачио да се забрана тога члана односи на попа, који се у одредби уопште и не помиње? Мислимо да се поменута забрана пре односи на *кума* при крштењу, односно венчању. У то нас уверава сва потоња пракса из сложеног комплекса кумства код православних: венчани и(или) крштени кум није могао бити блиски сродник као што је то бивало у католика. Код православних је кумствени однос био толико значајан за укупне друштвене односе двеју окумљених страна да је у правилима склапања брака кумство било већом препреком него крвно сродство. Најзад, завршно објашњење Соловјева овог члана тиче се само значења речи *рекше* (која значи *то јест*), али не и смисла завршнице члана: *чарованија ради*. Мислимо да је суштина те забране била магијско-религијске природе. Наиме, кум је имао својство духовног оца кумчета, односно венчаних. Кум је био у највећем поштовању, сматран је за свеца, па се веома пазило да се он не увреди.[45]

На члан 7, који гласи: „*И на пути пометанија младенцем да нест никако*", А. Соловјев се није ни осврнуо, вероватно стога што у њему није могао наћи никакве сличности са Душановим закоником. У овој краткој одредби ради се у ствари о забрани остављања, дословно „бацања"[46] новорођенчета на пут, односно о обичају окумљивања некога на путу или раскрсници као епифанијском простору. Тај обичај је познат словенским и другим народима. Наиме, и поред тога што је кумство у правилу трајна и наследна међупородична и међуродовска веза, има околности када се оно раскида и успоставља ново. То је у случају када се деца не „држе", умиру, па се сматра да кум није „срећне руке". У том случају мајка или бабица износи, „баца", „врља" дете на раскршће и у прикрају чека да неко наиђе. Особу која прва наиђе она замоли да се прими кумства. Из више описа овог обичаја види се да се дете могло ту, „још незадојено (да) крсти", или се то чинило после неколико дана, када му се давало име са апотропејским својствима (Најден, Живко, Вук, Гвозден и

---

[45] Р. Ракић, *Кумство у православних Југословена као социјално-структурни облик*, Етнолошки преглед 10, Цетиње 1972, 110–111.

[46] F. Miklosich, *Lexicon...*, s.v. *Пометати.*

сл.).[47] Очигледно је да црква није могла бити сагласна да се највећа света тајна – увођење у хришћанску заједницу, препусти једном паганском обреду и то ван цркве, на неосвећеном месту, „на путу".

За чланове од 20 до 25, Соловјев је дао лапидарно објашњење да „говоре о ситним литургиским питањима, која су далеко од ДЗ". Нашао је само за сходно да помене, да је у 24. чл. КЦП „интересантан израз: *пресвету да дижу,* којему је тачна паралела `*да га дижу*` (*цара* у чл. 23 ДЗ), `*цара всаки да диже*` (чл. 60 ДЗ)". За нашу тему од интереса су 20. и 24. чл., па ћемо их зато прво навести у целости, а затим дати могућу етнолошку интерпретацију.

Члан 20 гласи: „*Чаша да се не раз`бива у кое се причешчају младенци, н`да стои у цркви на потребу.*" Јасно је да се овим чланом бранило разбијање чаша из које су младенци при обреду венчања пили вино. Доношење или (можда) обнова неке старије забране несумњиво сведочи о постојању поменутог народног обичаја. Очигледно је да је тај обичај био споља „унесен" и у црквено венчање, а затим забрањен. Искључен из црквеног обреда венчања, обичај је опстојавао и даље у сеоској средини из које је и потекао. О томе сведочи бројна етнографска грађа код Срба и других европских народа из које се види да је разбијања посуђа било не само у свадбеном него и у погребном ритуалу, али и у другим приликама (градњи звонаре, отварање новог дућана, па чак и на свечаном скупу вишег свештенства). Та појава је озбиљније анализована у европској и српској етнологији у првој половини XX века. Код нас су се у томе издвојила два мишљења: *прво,*[48] као превентивна магијско-религијска радња да би се спречиле зле намере према одређеним лицима, односно уништио узрочник болести и смрти и *друго,*[49] (које одлучно одбацује прво мишљење) по којем разбијање посуда значи звучно обележавање граница трију фаза (издвајање, маргиналност, агрегација), обреда прелаза према истоименој теорији А. Ван Женепа (1909), касније допуњеној од Е. Лича.

Члан 24 гласи: „*Пресвету да дижу где и литургиа на трапезе, где јест слу'жба светому или ус'пшим. И да се к тому не приложи некое обручение или*

---

[47] Из мноштва описа поменутог обичаја, видети: Ст. К. Ристић, н.д.; Р. Ракић, н.д. и тамо наведена литература; Српски митолошки речник, s.v. Кумство; С. Петровић, *Социо-митолошки карактер „врљања деце на раскрсје"* у источној Србији, Етно-културолошки зборник, Сврљиг 1995, 84 и д.

[48] М. С. Филиповић, *Мађиско разбијање судова,* Научни зборник Матице српске, серија друштвених наука 1, Нови Сад 1950, 110–127. М. Филиповић је изнео и једно особено сведочење Д. Руварца: да је ритуално напијање вина и разбијање чаша било не само познато српском вишем свештенству, него га је и оно само практиковало средином XVIII века!

[49] И. Ковачевић, *Разбијање предмета као граница појединих фаза свадбеног ритуала,* Сеоски дани Сретена Вукосављевића 7, Пријепоље 1979, 187–192.

брак в њемже су глум'ци и мирское пјение." У овом члану је јасно изражено црквено гледиште да се чак и црквена веридба и венчање морају просторно и временски строго одвојити од богослужбених радњи дизања Пресвете (Богородице), односно службе светитељу или умрлима. Разлог томе је могуће скрнављење светог простора речима световних песама, односно недоличним понашањем сватовских часника и „глумаца".

ЗАКЉУЧАК

Законске одредбе о народној религији сведоче искључиво о забранама. Оне су у мањој мери утемељене у државним законима, а знатно више у уже црквеним канонима. Све оне сведоче о разним појавним облицима народне религије који су били несагласни званичном црквеном учењу. Поред осуде недозвољених веровања и понашања, законске одредбе уједно садрже и пожељне поуке у хришћанском духу. Поузданост наших средњевековних извора је амбивалентна. Они су доста исцрпни и поуздани када изражавају негативан став цркве према паганском религијском наслеђу. С друге стране, они су непотпуни и једнострани јер представљају званични став једне стране о другој, тј. цркве према народним веровањима и обичајној пракси. Став цркве изражаван је у низу одлука њених светих отаца на васељенским и помесним саборима које су подједнако биле уперене како против јереси хришћанског порекла, тако и против свега што се називало паганством. Најзад, мањкавост тих извора је и у томе што им недостаје непосредан поглед у сведочење прогоњених, оних чија се вера назива „јерес", „паганство", „чаровање", „језичество". Наиме, нема сведочења без посредника, тј. самих сељака о себи и свом свакодневном животу и веровању. Међу браничима чистоте хришћанске вере, односно међу врлим прогоницима „магиника" и „отровника", „мечководаца" и „обавника", „звездословаца" и „чародеја", „гроборитеља" и „бајалника", није се нашао ниједан радознали полицајац – етнограф какав је био Француз Жан Фурније, потоњи папа Бенедикт XII,[50] иначе савременик нашег Синтагмата, који би из њих умео да исцеди не само крв и зној, него и онаква сведочења о себи на којима би му данашњи социјални историчар и етнолог били бескрајно захвални.

С к р а ћ е н и ц е: ГЕМ – Гласник Етнографског музеја у Београду; ГСНД – Гласник Скопског научног друштва; СЕЗб – Српски етнографски зборник.

---

[50] E. Le Roa Ladiri, *Montaju, oksitansko selo od 1294–1324,* Sremski Karlovci – Novi Sad, 7.

Nikola F. Pavković

PEOPLE'S RELIGION IN THE CODE AND THE TIMES OF TSAR DUŠAN

Summary

Legal provisions on people's religion confirm solely the existence of inhibitions. These were based, to some extent, on state laws but more so on ecclesiastic canons. All of these implied that there existed various forms of people's religion, incongruent with the official ecelesiastic learning. Apart from condemning unacceptable beliefs and modes of conduct, legal provisions also included desirable morals that were compatible with the spirit of Christianity. The relevance of our medieval sources, however, is ambivalent. When expressing a negative stand of the Church with regard to the pagan religious heritage, these sources are rather extensive and reliable. On the other hand, being only one side's official stand makes them inadequate and biased. The Church stand, presented in a set of decrees by its holly fathers at ecclesiastical and regional gatherings, was aimed against the heresy of Christian origin but equally against all that was pagan. Finally, inadequacy of such sources in noticeable through their lack of a direct insight into the testimony of the persecuted, the ones whose religion had the following attributes attached to it: „heresy", „paganism", „sorcery" and „non-Cristianity". There is no evidence obtained without a mediator, i.e. the locals who talk about themselves and their everyday life and beliefs. Among all those purists and defenders of Christian faith who readily discriminated against „wizards" and „poisoners", „bear-leaders" and „snake-charmers", „fortune-tellers" and „magicians", „grave-diggers" and „soothsayers" there was not a single inquistive ethnographer, such as was the Frenchman Jean Fournier, the future Pope Benedict XII (48) and contemporaneous with our Syntagm, who could not only squeeze blood and sweat out of people but also obtain their personal testimonies, for which modern social historians and ethnologists can only be eternally grateful.

ЖЕНЕ У ОГЛЕДАЛУ ДУШАНОВОГ ЗАКОНИКА

ДУШАНКА ДИНИЋ-КНЕЖЕВИЋ

Сажетак. – У Србији је пре доношења Душановог законика правни живот био регулисан Номоканоном Светога Саве, скраћеном Синтагмом Матије Властара и повељама владара које су имале снагу закона. Иако је са примањем хришћанства брак прешао у компетенцију цркве и њених канона, није била искључена ни повремена интервенција световних власти као у Жичким, Бањској и Дечанским хрисовуљама. И први чланови Душановог законика се односе на брак, у којима се захтева да се нико не жени без благослова свога архијереја и да се ниједна свадба не учини без венчања. Нерегуларним се сматрао и брак закључен међу припадницима различитих вера, као и брак закључен без сагласности родитеља, отмица. За отмицу и блуд казне су биле ригорозне – отсецање руку и носа, силовање је спадало у ред најтежих кривичних дела, за које је био надлежан царски суд.

Поред наглашене бриге за регуларност брака и јавни морал, у Законику је присутна и брига за удовице, посебно кметова, које су задржавале сву или део мужевљеве имовине да би могле да прехране породицу, а сироте кудељице су биле слободне као и поп. Удате жене су биле у власти својих мужева.

Кључне речи: брак, свадба, венчање, отмица, блуд, силовање, удовица, сирота кудељица, калуђерица.

Као што је познато, у Србији је пре доношења Душановог законика правни живот и цркве и државе био регулисан Законоправилом, Крмчијом, односно Номоканоном Светога Саве, зборником црквеног и световног права, који је са грчког преведен на српски језик и прилагођен потребама српске државе и цркве. Снагу закона су имале и повеље српских владара, као и међудржавни уговори. Ту је и превод Синтагме Матије Властара, која је у скраћеном, ревидираном облику ушла у све зборнике Душановог законодавства.[1] Не треба заборавити ни обичајно право.

Жене, које нас овом приликом интересују, као битан чинилац друштва, мада на маргинама јавних и политичких збивања, у сенци родитеља и мужева,

---

[1] А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Скопље 1928, 101; *Историја српског народа* I, Београд 1981, 317, 557–559 (Д. Богдановић); М. Благојевић, Д. Медаковић, *Историја српске државности* књ.I, Нови Сад 2000, 139, 244. Ту је наведена најзначајнија литература о Номоканону и Синтагми Матије Властара.

нашле су своје скромно место у законским текстовима, више да би се заштитио јавни морал и истакла права мужева над њима, него њихова права. То се пре свега односи на породицу и брак као основну ћелију сваког друштва и мерило његове стабилности. Додуше, са примањем хришћанства, брак из сфере обичајног права и цивилног законодавства прелази у компетенцију цркве и њених канона, али то није искључивало повремену интервенцију световних власти, која је понекад долазила на иницијативу црквених представника и уз њихову сарадњу.

Већ се у Жичким повељама, које су биле резултат рада првог српског краља и првог архиепископа, регулишу нека од кључних и актуелних питања из брачног права, као што је развод и неке од брачних сметњи. Пошто је брак сматран божанском творевином у коју се није смело дирати, основна порука донета у Жичким повељама је да „по црковном уставу и предании, и господско запрештение бист не разлучити се мужу от жене и жене от мужа". То се односило на све друштвене слојеве у Србији. Ако би се ипак ко нашао да „сију страшнују заповед преступае, сим наказанием да наказует се", ако је од властеле, морао је краљу да дâ шест коња, војник два коња, а убоги људи по два вола. За жене које „в преступление закона впадает" била је предвиђена иста казна као и за мушкарце, а исто тако и за родитеље који би своју кћер наговорили да напусти мужа. А ако жена сама од себе „имет бесновати се, остављајушти својего мужа", ако има „добитк, добитком да наказует се, аште ли добитка не има, то своим телом да наказует се јакоже будет изволение мужа јее". Пошто је казни, муж је морао жену да врати својој кући, а ако то не жели, могао је да је прода коме хоће. За оног који жену напусти пошто је казни, била је предвиђена само духовна казна „од божствение цркви да будет завезан и од господина еи да не будет у милости". Но ако одлучи да напусти своју жену и доведе другу, плаћа казну као да је напустио жену, а исто тако и онај који му да своју ћерку за жену. И женама се на исти начин прети „да не имат области оставивши својего мужа иного узети". Од овог закона нико није смео да одступи „разве словесе прељубодеинаго и тои истино да испитает се с расуждением". И брак са свастиком се кажњавао на исти начин и обавезно се растављао.[2]

Судећи по строгим казнама и Доментијановом казивању да је архиепископ Сава слао свештенике по читавој земљи да сакупљају невенчане и старе и младе и да их венчавају,[3] с правом се може претпоставити да се пре издавања

---

[2] С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века,* Београд 1912, 573–575; Т. Тарановски, *Историја српског права у немањићкој држави,* Београд 1996, 572–575; Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена у Дубровнику у XIII и XIV веку*, Београд 1974, 60–61.

[3] Доментијан, *Живот светог Саве и светог Симеона,* Београд 1938, 135.

Жичких повеља мало ко држао канонских прописа, па је невенчаних бракова морало бити много, а бракови са свастиком уобичајена појава. Стога је помоћ световне власти тек рукоположеном архиепископу, епископима и свештенству била неопходна.

Владар је уз подршку духовних власти интервенисао и код склапања бракова између различитих категорија зависног становништва, али не због повреде важећих норми о браку, већ ради одржавања равнотеже међу постојећим социјалним групацијама. Пошто се усталила пракса да серби (Србљи), односно земљорадници, женећи се Влахињама прелазе у сточаре Влахе, што се с обзиром на статус жене у ондашњем друштву тешко може разумети, владар се побринуо да то спречи. Већ се у Светостефанској хрисовуљи (1313–1316) забрањује да се „Србин" жени „у Власех". Ако се без игумановог знања ожени, да се ухвати и свеже и он и Влах „од кога се буде женил и да се врати без воље опет на отчино место. А који буду стариници и не взмогу се повратити, ниједн да не воиник н´вси келатори".[4] То очигледно није имало ефекта, па се и у Дечанској хрисовуљи (1330) изричито захтева да се Србин „не жени у Власех. Ако ли се ожени да ју веде у меропхе",[5] односно у ону категорију становништва којој је припадао муж, а која је манастирском властелинству била најпотребнија. Тиме је заустављено прелажење меропаха у Влахе, али не и кршење важећих норми црквеног права, па је и половином XIV века било невенчаних бракова, што указује на то да је црква тешко продирала са својим схватањем о сакраменталном обележју брака и у време кад се налазила на врхунцу материјалне и духовне моћи. Стога је интервенција световне власти била неопходна, па не изненађује што се већ први чланови Душановог законика, издатог 129 година после Жичких повеља, односе на црквени брак, чиме се само попуњавају неке празнине у постојећим црквеним канонима о браку, у духу још строжег православља.

Заправо, у другом члану Законика се наређује да се властела и други људи не жене „без благослова од свога архијереја, или да се благослове од оних које су архијереји поставили, изабравши их за духовнике", а у трећем члану, да се ниједна свадба не учини без венчања, а „ако ли се учини без благословениа и упроштениа цркве, такови да се разлуче".[6] Законодавац инсистира да се брак

---

[4] С. Новаковић, *Законски споменици*, 626; Т. Тарановски, *Историја српског права*, 576; Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена*, 61–62.

[5] С. Новаковић, *Законски споменици*, 651; Т. Тарановски, *Историја српског права*, 576; Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена*, 62.

[6] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354*, Београд 1960, 43; А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана*, 106; Т. Тарановски, *Историја српског права*, 577–578; Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена*, 61.

склопи пред парохиским свештеником, без сумње стога што је то била најбоља гаранција да ће одредбе канонског права бити испоштоване, јер је парохиски свештеник морао познавати будуће супружнике и могао је знати да ли међу њима постоје сметње за закључење брака.

Осим крвног и тазбинског сродства, и припадност различитој вери представљала је сметњу за склапање брака. Световне и црквене власти у Србији, као и другде, настојале су да очувају верску хомогеност, па се сходно томе у 9. члану Законика захтева да се полуверац, односно католик, ожењен хришћанком, православном женом, крсти у хришћанство. „Ако ли се не крсти, да му се узме жена и детца и да им се даде дел од кукје, а он да се отжене."[7] То је свакако разлог што се Дубровчани и други страни трговци, који су због послова и по више година боравили у Србији, не жене православним женама, иако су понекад са њима имали и по више ванбрачне деце које се нису одрицали. У Душановом законику се не наводи шта се дешавало кад се православац ожени католкињом, али је вероватно било уобичајено да такве жене пре ступања у брак пређу у православну веру.

За регуларност брака била је неопходна и сагласност родитеља. Пошто будући супружници ни на који начин нису учествовали у избору својих животних сапутника, младићи су, можда уз пристанак девојака, или против њихове воље, прибегавали отмици. Судећи по строгим казнама које предвиђа 53. члан Законика, може се претпоставити да су отмице биле честе. Властелин који би узео властелинку „по силе", кажњаван је отсецањем обеју руку и носа, себар који би се дрзнуо да на силу узме властелинку био би обешен, а „аште ли своју другу узме по силе, да му се обе руке отсеку и нос уреже".[8] Законодавац је настојао да, штитећи неповредивост брака, заштити и јавни морал. Једна од немилих појава са којом се борио још Сава Немањић је блуд. Црква је наравно имала своју представу о смерној хришћанки оличеној у краљици Јелени, жени краља Уроша I, али је стварност пружала сасвим другачију слику. Познато је да је Евдокија, ћерка византијског цара Алексија III Анђела, пребацивала своме мужу Стефану Немањићу због пијанства и потајних љубавних веза. Он је, зато што ју је тобож уватио у прељуби, наредио „да се с ње свуче сво одело, оставивши јој само танку кошуљу, али јако сарезану, тако да је само оно најнужније остало покривено, и тако нечасно пусти је да иде куда жели", тврди савременик ових збивања, византијски историчар Никита Хонијат.[9] Мада у

---

[7] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 45; Т. Тарановски, *н.д.*, 578–579.

[8] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 53; Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена*, 72, 126.

[9] *Византијски извори за историју народа Југославије* књ.IV, Београд 1971, 164–165. Ту је наведена и сва литература са опсежним коментарима, Ј. Калић.

позадини свега овога стоји намера српског великог жупана да раскине с Византијом и окрене се Западу, нема сумње да је блуд био захватио и саме врхове српског друштва. Вести о томе су додуше врло ретке, али речите. Дијак Добре, преписујући црквени минеј, забележио је да га је писао у време када је краљ Марко предао Теодору, Гргуреву жену, вероватно своју љубавницу, династу Хлапену и узео своју првовенчану жену Јелену, Хлапенову ћерку.[10]

По градовима где је било доста странаца, као Дубровчана, Саса и других, ова појава је била још израженија. Одредбе 54. члана Душановог законика, које за блуд учињен између властелина и властелинке предвиђају исту казну као и за отмицу, тј. одсецање обеју руку и носа,[11] као да нису доследно примењиване. Интересантно је да се блуд међу зависним становништвом и не помиње, што би могло да значи да је то било у домену обичајног права. Да је сва пажња била усмерена ка властели, дало би се закључити и на основу 192. члана Законика, у коме се за силовање користи термин „разбои владически" и уврштава се у ред најтежих кривичних дела, као што су издаја и крв, за која је био надлежан царски суд.[12]

Законодавац се побринуо да одреди и статус жене у браку и јавном животу, прихватајући највећим делом оно што је важило у суседним земљама, па је сходно томе и у Србији удата жена била потчињена своме мужу. Без његове сагласности није могла јавно да иступа и о томе сведочи 104. члан Законика, којим се забрањује да се „наведе пристав на жену кди нест мужа дома, ни да се позива жена без мужа, н да си да жена мужу глас да греде на суд, и у томзи муж да нест крив, догде му даде глас".[13] То се односило како на кривичне, тако и на грађанске парнице, јер су и жене могле имати своју имовину.

Познато је да у Србији нису били уобичајени мирази у новцу и некретнинама као у Византији и приморским градовима, који су у почетку били под њеном влашћу. Према 44. члану Законика ни отроци, које је властелин држао у баштини, нису могли да се дају у мираз,[14] али су кћери очеву имовину могле да наследе ако нису имале браће. На то упућује члан 41. Законика, у коме се истиче да ако који властелин „не узима детцу, тере умрет и по његове смрти ба-

---

[10] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* књ. I, Београд 1902, 58–59; К. Јиречек, *Историја Срба* књ. II, Београд 1952, 259; Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена,* 142.

[11] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана,* 53.

[12] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 81; Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена*, 126.

[13] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 63; Т. Тарановски, *Историја српског права,* 580; Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена,* 124.

[14] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана,* 51; Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена*, 92.

штина пуста остане", могу да је наследе рођаци до трећег братучеда.[15] Пошто се помињу деца, а не издваја се посебно син, значи да су баштину могле да наследе и кћери. То потврђује и 48. члан Законика, којим се наређује да се после властелинове смрти коњ добри и оружје предају цару, а свита бисерна и златан појас да остану његовом сину, а ако нема сина него кћер, „да јест темзи вољна дшти, или продати или отдати свободно."[16] Како је за поседовање баштине била везана војна служба, ту обавезу су, ако је наследе кћери преузимали њихови мужеви, а ако су биле неудате, неко од рођака или друго лице властеоског рода по споразуму са наследницима баштине.[17]

И кћери кметова су, кад није било мушке деце, изгледа могле да наследе очеву имовину. Члан 174. Законика наређује да „људие земљане, који имају своју баштину земљу и винограде и купљенице, да су вољни от својих виноград и от земље у прикију отдати, или цркви подложити, или продати, а вину да јест работник на томзи месте, оному господару чије будет село". У супротном, господар села је имао право да им одузме и винограде и њиве.[18] Овим чланом је исправљена велика неправда према женској деци кметова, која су, судећи према 73. члану Светостефанске хрисовуље, све до овог времена била искључена из наслеђа.[19] Наслеђену очевину жене су доносиле мужу у мираз. После његове смрти су, ако се не преудају, вероватно имале право да заједно са децом поседују сву његову имовину. То би се дало закључити по 46. члану Законика, према коме је жена могла да отроке који су чинили властеоску баштину, ослободи као што би то учинио њен муж или син. [20]

За удовице кметова су код наслеђивања мужевљеве баштине, све до издавања другог дела Законика, како смо већ истакли, постојала извесна ограничења. Према поменутом 73. члану Светостефанске хрисовуље (1313–1316), било је предвиђено да „сирота која има мала сина да си држи все село догде јеи син подрасте. Ако ли не има сина да си држи селиште и врт и најбољу главну њиву си."[21]

---

[15] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана,* 51; Т. Тарановски, *Историја српског права,* 662–663; Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена*, 92.

[16] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана,*52; И. Божић, *Коњ добри и оружје*, Зборник за друштвене науке Матице српске 13–14, Нови Сад 1956, 85–91.

[17] Т. Тарановски, *Историја српског права*, 662–663; Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена*, 92–93.

[18] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана,*78; Т. Тарановски, 666; Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена*, 92–93.

[19] С. Новаковић, *Законски споменици*, 627.

[20] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана,* 52; Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена,* 120.

[21] С. Новаковић, *Законски споменици*, 627; Т. Тарановски, *Историја српског права,*666; Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена,* 120.

У Душановом законику је брига за удовицу дошла до пуног изражаја. „Сирота кудељница да јест свободна како и поп“, предвиђа се у 64. члану Законика.[22] У питању је била удовица без икакве имовине, која се прехрањивала предући. Слобода која јој се даје могла је подразумевати ослобађање од работа које су теретиле земљораднике, али и право да напусти властелинство на коме је била настањена, ако јој властелин не обезбеди одређену површину земље, довољну да прехрани себе и своју породицу.

Удовицама које нису биле кадре да се парниче или одговарају, чланом 73. Законика било је дозвољено да одреде заступника који ће уместо њих одговарати.[23] То се пре свега односило на удовице кметова, али су вероватно и властелинке могле да одреде себи заступника, тим пре што је и једне и друге заступао муж док је био жив.

Извесне повластице уживале су и удовице по градовима Србије. Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића, којим је кодификована постојећа пракса, прописује „да не франгари мужата жена ни хлеба ни соли ни вокја, нехо да франгарет сироте, да се с тем хране“.[24]

Душанов законик се дотиче и жена које су одлучиле да се повуку у манастир и посвете Богу. Намера законодавца је била да се и ту успостави ред, па се захтева (чл. 196) да се без благослова епископа не пострижу ни мушкарци ни жене, него да је „всакому чловеку закон церковним“, а они који се пострижу и наставе да живе по својим кућама (чл. 17) „да се изжденут и да живу по манастирех“.[25] У пракси је то ипак било нешто другачије, посебно кад су биле у питању удовице владара.

Иначе, највећи део одредаба Законика које се односе на жене, важиле су како за властелинке, тако и за остале, осим за жене владара. На њих се законодавац осврнуо само у 195. члану, којим се свим женама забрањује да ноћивају у цркви „разве госпођа царица и краљица“.[26]

Приступајући раду на највишем законодавном акту, цар Душан је као православни владар и врховни чувар вере, која је представљала идеолошку подлогу друштва, већ првим чланом Законика „Најпрво за христијанство. Симзи образом да се очисти христијанство“, одредио идеју водиљу свог зако-

---

[22] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана,* 55; М. Филиповић, *Сирота кудељица,* Зборник Матице српске за друштвене науке књ. 5, Нови Сад 1953, 40–47.

[23] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана,* 57; Т. Тарановски, *Историја српског права,* 746–747; Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена,* 120.

[24] Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића,* Београд 1962, 55.

[25] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана,* 46, 82.

[26] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана,* 82.

нодавног рада. У складу с тим је и његова наглашена брига пре свега за канонски, хришћански брак, као основ хришћанске породице. За нарушавање тако замишљене брачне заједнице, која се сматрала творевином самог Господа, било због непоштовања канонских норми, воље родитеља при закључивању брака, прељубе или силовања, казне су биле ригорозне. Присутна је и брига за породицу после смрти мужа, кроз бригу за удовице, посебно сироте. У сенци тога добрим делом остају имовински и наследноправни односи, који се кроз узгредне помене могу само наслутити.

Dušanka Dinić-Knežević

WOMEN'S REFLECTION IN DUŠAN'S CODE

Summary

The legal system of Serbia, before Dušan's Code came into effect, was regulated by set of rules, *Nomocanon* of St Sava *Syntagm* of Matija Vlastar, charters, interstate contracts and customary law. Wives were subordinate to their husbands and without their consent could not appear in public. Women, an important segment of the society, were on the margin of social and political activities, in the shadow of their parents and spouses. Moderate representation of women's issues in legal documents served to show respect for public morality and to emphasize the rights of the husbands rather than those of the women. That is why the church and the state were particularly eager to protect the institution of marriage. Žiča Charters, written by Serbia's first king and arch-bishop, prohibited marriage, a holly institution, to be dissolved. Infringements of any kind were subject to severe punishment. According to Domentian, St Sava sent ministers around the country to perform church weddings for couples, young and old, who were living unmarried. Matrimony between individuals of different social standings was not allowed and the monarch intervened to prevent such marriages by using St Stefan and Dečani Chrysobulls which aimed to avert the decrease in number of feudal serfs on monastic property and their converting to the Vlachs. Obviously, it was difficult for church standards regarding the sacrament of marriage to become established and thus the first acts in the Book of Rules (written 129 years after Žiča Charter) refer to the issues of marriage. Apart from ties of blood and relation by marriage, affiliation to another creed also presented an obstacle for getting married. Ecclesiastical and secular authorities endeavored to preserve religious homogeneity and thus article no 9 of the Code Book commands that a „mixed-believer", a catholic man married to an orthodox woman, must be converted

into orthodoxy under the threat of having the wife and the children taken away and himself becoming an outcast. In order to marry, a person needed a parental consent so in some cases young couples resorted to abduction in order to evade parents' wishes. The church and the state, protecting the institution of marriage, were also guarding public morality so abduction, rape and fornication were severely punished. Dowry in money and property was not customary in Serbia as it was in Byzantine and littoral towns but daughters could succeed to the estate, after their fathers died, ef there were no brothers. Military service, connected to the inheritance, was resumed by the husband, a relative or another person of noble parentage, and was agreed upon with the heirs. It appears that daughters could inherit their fathers' property for as long as they kept a „toiler" on the estate. According to the Code Book there existed quite a concern over the well-being of widows, especially feudal ones who were allowed to keep the entire possessions, or just a part of it, that had belonged to their husbands in order to support the family. According to article 64 of the Code Book, women who engaged in hemp spinning were exempt from paying dues. Before the Code Book was enforced, however, article 73 of St Stefan Chrysobull allowed widows with sons to keep the estate, intact, until the son was mature enough, whereas widows who had daughters only held onto the „the homestead, the garden and the main field". It appears that women in mediaeval Serbia, although in a subordinate position, did enjoy a certain amount of security and protection by the law.

НАСЛЕДНО ПРАВО У ДУШАНОВОМ ЗАКОНИКУ И У ЗАКОНУ ЦАРА ЈУСТИНИЈАНА

БИЉАНА МАРКОВИЋ

Србија је, као што је рекао Никола Радојчић, имала, а не изабрала да не може бити бољег учитеља за увођење напредног законодавства у својој земљи.[1] Римско право се није морало формално реципирати, јер је у државном и правном животу Србије римско византијско право било избор од почетка. Византијско право је у њој било део правог система, узор и неопходност.[2] Сажимање обичајног права са развијеним византијским правом дало је један систем који се даље усклађивао с потребама земље и правног живота у њој. Правни ред и правна схватања једне развијене средине нашла су своје место у српској држави и српском средњовековном правном корпусу, путем преузимања и путем прилагођавања византијских закона српским правним приликама, као и усклађивањем сопствених правних принципа са византијским, у мери коју је наметала реалност. Овако заокружена целина преживела је српску средњовековну државу и наставила, бар делимично, један особен вид трајања – све до стварања нове српске државе.

Практична примена византијског законодавства у оквиру српског правног миљеа се, на жалост, не може пратити према релевантном броју исправа и пресуда из различитих периода, пре и после царства, па и дубоко у време живота народа без самосталне државе. Број сачуваних извора је мали с обзиром на време и простор њиховог претпостављеног важења. Ипак, законски текстови

---

[1] Н. Радојчић, *Душанов Законик и византиско право,* Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, САН, Београд 1951, 45–77, 54–58.

[2] Н. Радојчић, *Снага закона по Душановом законику,* Глас СКА, СХ, књ.62, Сремски Карловци 1923,100–139. А.Соловјев, *„Градски закон" у средњевековној Србији,* Архив за правне и друштвене науке, књ. XVI (XXXIII), Београд, 1928, 342–347. Н.Радојчић, *Душанов Законик,* 45–77. А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године,* САНУ, Београд 1980, 149–163. Користан преглед старије литературе, која се бави и тим питањем, даје Н. Радојчић, *Век и по проучавања Душанова законодавства*, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, САН, Београд 1951, 207–268.

који су сачувани кроз вихоре сатирања и људи и ствари и самог сећања на њих, на овом тешком и немирном подручју, остају драгоцен извор наших сазнања и темељ многих основаних претпоставки. Најважнији део тог правног наследства чине свакако рукописи који садрже правне и црквеноправне текстове, српско и византијско право у једном специфичном склопу, а његови најважнији делови су, као што знамо, сам Законик цара Стефана Душана, затим византијски правни зборник преведен на српски језик, познат као Синтагма Матије Властара, и Јустинијанов закон, одн. компилација византијског права на српском језику.[3] До нашег времена је сачувано 25 преписа датираних од XV до XIX века. Један од њих је изгорео са многим другим рукописима у Народној библиотеци за време немачког бомбардовања Београда 1941. године.[4] Рукописи су кроз векове делимично мењали обим и садржину, па се изменила и организација укупног законодавног текста прелазећи из старије трипартитне у млађу бипартитну верзију.[5]

Овде ћемо се задржати на једној одређеној правној области која има универзални и практични значај. Наследно право регулише свуда и увек онај део односа међу људима, којим једна генерација своја права и обавезе преноси на следећу, трудећи се да смрт не буде за породицу оно што јесте за појединца. Норме о наслеђивању се налазе у најмањем обиму у тексту самог Законика цара Стефана, а далеко више у Јустинијановом закону и у Синтагми Матије Властара.

Ипак, у Србији је важна правна регулатива везана за наслеђивање, поред несумњиво обичајем утврђених решења, много пре времена цара Душана имала своје место у Номоканону Св. Саве, где у глави 55 (Прохирон) налазимо поглавља, одн. „гране“: 21 – О завештању пунолетних, 22 – О завештању оних који су под влашћу својих родитеља, 23 – О завештању ослобођених, 24 – О завештању епископа и монаха, 25 – О обарању завештања, 29 – О кодицилу, 30 – О наследницима, 33 – О лишенима наследства и 35 – О поклонима, легатима, који се дају завештањем.[6]

---

[3] Кодекс рукописа садржи више текстова, нпр. Призренски рукопис сачињавају: преглед садржаја и текст Скраћене Синтагме Матије Властара, Правила светог Јована посника, Светога Василија питања и одговори о цркви, Законик цара Јустинијана, Законик цара Душана, кратко правило у вези са постом и посланицу патријарха Генадија. Користан преглед података о доступним рукописима даје А. Соловјев, *Законик*, 38–102. Аутор детаљно наводи резултате свога истраживања за 10 преписа старије и 14 преписа млађе редакције.

[4] *Законик цара Стефана Душана*, I, *Струшки и Атонски рукопис*, САНУ, Београд 1975, 10–15.

[5] А. Соловјев, *Законик*, 38–102. В.Мошин, *Паштровски списак Душанова законодавства према Загребачком рукопису*, Старине ЈАЗУ, књ. 43, Загреб 1951, 7–27, 7–11.

[6] *Законоправило или Номоканон Светога Саве*, Иловички препис 1262. године, фототипија. Приредио и прилоге написао др Миодраг М. Петровић, Горњи Милановац, 1991, Глава 55, Градски закон (Прохирон), фол. 294б, 296а, 296б, 297а, 297б, 303а, 306б, 314б.

Навешћемо, само укратко, шта можемо о наслеђивању наћи у Душановом законику, а затим ћемо видети како је то регулисано у Јустинијановом закону, са кратким освртом на садржину те правне области у Властаревој Синтагми.

Према чл. 41 Законика, властелинска баштина која остане „пуста", што значи да умрли властелин није имао живих директних потомака, могла је припасти побочним сродницима до „трећег братучеда", односно, наследницима до осмог степена сродства.[7] Тиме се проширује број сродника који улазе у наследни ред, а смањује могућност да „пуста баштина" припадне владару, што је вероватно раније било уобичајено у Србији, као и у многим другим феудалним земљама.[8] Члановима 44 и 46 се утврђује „да су отроци у баштину вечну", чиме се потврђује да су још увек били објекат над којим је право својине било само делимично ограничено. Право потпуног ослобађања отрока преноси се после смрти decuius-а на његове наследнике, и то – на удовицу и сина.[9] У чл. 48. видимо да су постојали остаци „дружинских односа". Владар је властели поклањао, као нарочити знак пажње, коња и оружје, као и друге драгоцености, нарочито скупоцене појасеве и свите, некада поручиване у тада чувеним уметничким радионицама у Италији. Цар је после смрти властелина узимао коња и оружје као знак свога владалачког права, али је свиту и појас остављао породици – „свиту велику бисерну и златни појас да има син његов и да му цар не узме. Ако ли нема сина, него има кћер, да је кћи власна над тим, или продати или дати слободно".[10]

Јустинијанов закон је до нас дошао у две основне верзије – старијој која садржи свега 33 члана и млађој са више од 80 чланова, и део је бипартитне варијанте рукописа. Овде нисмо у могућности да се бавимо свим расположивим преписима, а нећемо улазити ни у расправу о претпостављеном времену и месту настанка познатих рукописних редакција, него ћемо указати само на неке сличности и само на неке разлике, надајући се да ће ова анализа бити из-

---

[7] *Законик цара Стефана Душана,* III, *Барањски, Призренски, Шишатовачки, Раковачки, Раванички и Софијски рукопис,* САНУ, Београд 1997, Призренски препис, 110–111. О наследном праву у Душановом законику и повељама видети – Т. Тарановски, *Историја српског права у немањићкој држави,* III део, *Историја грађанског права,* Београд 1935, 118–122.

[8] А. Соловјев, *Законик*, 207–208.

[9] Исто, 110–111.

[10] Чл. 48 – „Када умре властелин, коњ добри и оружје да се дају цару, а свиту велику бисерну и златни појас да има син му, и да му цар не узме. Ако ли нема сина, него има кћер, да је кћи власна над тим, или продати или дати слободно" *Законик*, III, САНУ Призренски препис, 112–113. Б. Радојковић, *Појас,* Лексикон српског средњег века, Београд, 1999, 535–537. Д. Динић-Кнежевић, *Свита,* Лексикон, 657–658.

ведена до краја у даљем раду. Из групе рукописа старије редакције прегледани су: Хиландарски и Ходошки рукопис који су настали у првој половини XV в., Бараньски који је настао у првој четвртини XV в., Призренски с почетка XVI в., Шишатовачки из XVI в.; а из групе рукописа млађе верзије: Софијски с краја XVII и почетка XVIII в., Раковачки, као специфичан, са самог почетка XVIII в., Ковиљски из 1726. г., Загребачки, који је припадао манастиру Режевићи на Црногорском приморју, познат и као Паштровски из средине XVIII века, Богишићев или Далматински из средине XIX века, а преписан са старијег протографа, који по мишљењу Мошина не може бити млађи од XVI века нити старији од краја XV века, и најзад, Румунски препис из XVIII века, према преводу на француски, који је објављен заједно са преводом Софијског рукописа у сарадњи Михаила Андрејева и Георга Кронца.[11]

У рукописима старије редакције имамо само два члана који се односе на наслеђивање и налазе се при крају рукописа, у Призренском рукопису са нумеричким ознакама 31 и 32. и Чл. 31 носи назив – *О женама* – и говори о међусобном праву наслеђивања супружника без деце. Бездетност је била чињеница која их је стављала у посебну правну ситуацију, а предвиђени законски услов је био само да је брак склопљен по закону. Мираз је могао бити дат, а ако није, то никако није утицало на право жене да наследи део мужевљеве имовине. Свој мираз је задржавала у целини и имала је право на наслеђивање четвртине мужевљеве имовине. Уколико би прво умрла жена, муж није улазио у законски наследни ред. Добијао је само оно што би му жена оставила својом вољом.[12] То значи да их закон у правима није изједначавао, јер је законитој супрузи признато право да уђе у законски наследни ред, док се право наслеђивања супруга могло заснивати на тестаменту. Очигледно је била намера законодавца да

---

[11] О самим рукописима и њиховом датирању видети још – Димитрије Богдановић, *Опис Хиландарског рукописа, Законик цара Стефана Душана,* II, *Студенички, Хиландарски, Ходошки и Бистрички рукопис,* САНУ, Београд 1981, 103. Димитрије Богдановић, *Опис Ходошког рукописа, Законик,* II, САНУ, 149. Димитрије Е. Стефановић, *Опис Бараньског рукописа, Законик,* III, САНУ, 83. Димитрије Е. Стефановић, *Опис Призренског рукописа, Законик,* III, САНУ, 157. Радоман Станковић, *Опис Шишатовачког рукописа, Законик,* III, САНУ, 211. Радоман Станковић, *Опис Раковачког рукописа, Законик,* III, САНУ, 283. Димитрије Богдановић, Димитрије Е. Стефановић, *Опис Софијског рукописа, Законик,* III, САНУ, 405. В. Мошин, *Паштровски списак,* 11–12. В. Мошин, *Богишићев Далматински рукопис и млађа редакција Душанова законодавства,* Анали Хисторијског института у Дубровнику, Дубровник 1953, 9–58, 10–11. M. Andréev et Gheorghe Cront, *Loi de jugement, compilation attribuée aux empereurs Constantin et Justinien,* Association internationale d'etudes du Sud-Est européen, Études et documents concernant le Sud-Est européen, 4, Bucarest 1971, 7–20. Посебно захваљујемо др Ђурици Крстићу преко кога је добијено ово издање.

[12] Призренски рукопис је прегледан према микрофилмовима и фотографијама документационог фонда Одбора за изворе српског права САНУ.

заштити удовицу без деце после смрти мужа, када је ситуација самохране жене постајала тешка на сваки начин. Законодавац је с друге стране сматрао да мушкарац, иако без деце, имајући сопствену имовину и сасвим другачију друштвену позицију, не треба да наследи женин мираз по основу законског наследног реда. Ипак, у следећем се члану оставља могућност да удовац наслеђује женин мираз уколико о томе постоји међусобни договор супружника. Данас је веома тешко процењивати колико је практично таква могућност коришћена у Србији. Но, не треба губити из вида прагматични приступ састављача ове правне компилације, који су из богате вишевековне правне ризнице бирали оно што су сматрали да је потребно и у некој мери примењиво у постојећим условима. Хиландарски рукопис се у овом делу текста у свему слаже са Призренским, као и Бараньски, а Ходошки рукопис има само језичке разлике.[13] Шишатовачки имају једну измену коју можемо сматрати више или мање важном. Наиме, у делу члан 31, у коме се предвиђа да муж не узме ништа осим онога што му жена остави својом вољом, додаје се „на самрти".[14] Писар је можда само желео да појасни и прецизира ову одредбу. Ипак, може се претпоставити и да је из неког разлога практичне природе требало нагласити да је усмени тестамент жене на самрти пуноважан. Како се доказивало „хотеније", одн. садржина последње воље, овде није саопштено. Чланови који се односе на наслеђивање налазе се увек при крају рукописа.

Раковачки рукопис има неких специфичности о којима су писали разни аутори, али овде ћемо само подсетити да се углавном сматра да је он преписан са доста старијег протографа. По А. Соловјеву сви листови су сачувани, само што су испремештани,[15] док је старије мишљење Флоринског и Новаковића било да су неки листови одсечени.[16] Било како било, Јустинијанов закон има 25

---

[13] Бараньски и Хиландарски рукопис је објавио А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Скопље 1928, 233–240. Ходошки је објавио Флорински, нав. дело, 204–211. И ови рукописи су прегледани и из материјала документационог фонда Одбора САНУ.

[14] Шишатовачки и Софијски рукопис су такође прегледани из документационог фонда Одбора САНУ. Коришћено је и издање Софијског рукописа према M. Andréev et Gheorhe Cront, нав. дело, 22–137.

[15] Соловјев говори и о нетачној пагинацији коју је урадио Шафарик, што је навело Флоринског да закључи да су неки листови истргнути. То мишљење је преузео и С. Новаковић. С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354*, Београд 1898, LXXVIII. А. Соловјев, *Законик*, 71.

[16] За анализу је коришћен Раковачки рукопис према издању Флоринског: Т. Флоринскій, *Памятники законодателньи дѣятельности Душана царя Сербовъ и Грековъ*, Кіевъ 1888. 212–215. О Раковачком рукопису видети и – С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, LXXVII, CXI–CXIII. У другим рукописима старије редакције нема норми које се у овом рукопису налазе у чл. 1 и 18, а односе се на фалсификоване исправе, блуд и неке правне односе повезане са обрадом земље.

чланова, организација текста јесте другачија, постоји одређена систематизација, ту су и чланови којих нема ни у једном рукопису старије редакције, а разликују се и неки наслови. Под насловом „О женскомь имени" налазимо чланове 6 и 7, и док се чл. 6 односи на купопродају жениног имања, чл. 7 се по садржини подудара са садржином чл. 31 из старијих рукописа, нпр. Хиландарског.[17] Нема других чланова који се односе на наслеђивање.

Паштровски рукопис се чува у рукописном фонду бивше Југославенске академије знаности и умјетности, а издао га је Владимир Мошин као *Паштровски списак Душанова законодавства према Загребачком рукопису.*[18] Познато је да се рукописи тзв. приморске редакције, у које спада и Загребачки, одн. Паштровски рукопис, одликују пре свега другачијом варијантом језика, карактеристичном за приморско подручје и да су везани за једну посебну средину.[19]

Овим су се рукописом бавили Флорински и Новаковић, па Строхал, а касније и Соловјев, Мошин и неки други научници.[20] Закон Константина Јустинијана у оквиру бипартитне верзије нема сопствену нумерацију, па је нумерацију прво урадио Строхал, по мишљењу Мошина самовољно и на више места сасвим погрешно. Мошин је урадио нову нумерацију водећи рачуна о подели на чланове у другим рукописима, не наводећи прецизно на које је рукописе мислио, а такође имајући у виду одвајања која је писар означавао са две или четири тачке.[21] Софијски рукопис, који овде такође разматрамо, има сопствену нумерацију и

---

[17] Раковачки рукопис, чл.7: „Аще кто жену оузьме без пракіе или с пракихомь и оумрѣть моужь ть, а жена останет бесчедьна, да имать от негове пракіе Д то и се. аще ли оумрѣть жена а моуж останеть бесчедьнь, да не възметь ниша, разьвѣ что му оставить жена своимь хотеніемь." Т. Флорински, нав. дело, 213. Хиландарски рукопис, чл. 31: „О женах. Законь. Аще кто̀ женѹ оузметь по законѹ. или с прикїѡм или безь прикїе. и оумрет моужь, а жена ѡстанет безьчедна. да се придасть ей кь всемоу неинѹ. и ѡт моужа нїе прикїе четвръти̑ дѣль. аще ли моуж ѡстанет безь чеда, а жена оумрет. да не възмет ничто. развѣ што моу ѡставить жена своим хотѣнїем." Докум. Фонд Одбора САНУ.

[18] О томе видети код Мошина, нав. дело, 11–12. А. Соловјев, *Душанов законик код Паштровића,* Архив за правне и друштвене науке књ. XLIV, Београд 1933, 17–26. А. Соловјев, *Књига привилегија Грбаљске жупе (1647–1767) са Душановим закоником,* Споменик САН, 87, Београд 1938, 1–59. А. Соловјев, *Студије из историје нашег народног права у XVIII веку.* Гласник Земаљског музеја, II, Сарајево 1947, 207–240. И. Синдик, *Душаново законодавство у Паштровићима и Грбљу,* Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, САНУ, Београд 1951, 119–182. и други.

[19] Р. Строхал, *Такозвани Закон цара Константина и Јустинијана у Срба и уопће у Јужних Славена,* Мјесечник Правн. друштва у Загребу, год. XXXVII, књ. I, 229–241. А. Соловјев, *Душанов Законик код Паштровића,* Архив за правне и друштвене науке XLIV, Београд 1933, 17–26. В. Мошин, *Паштровски списак,* 9–11.

[20] В. Мошин, *Паштровски списак*, 12–13.

[21] В. Мошин, нав. дело, 14, 19–21.

види се да Мошину она није служила као узор за нумерацију Паштровског рукописа, јер има разлика у систематизацији чланова, које је он сматрао сувише важним да би их подредио постојећој нумерацији Софијског рукописа. По тој нумерацији Закон регулише наслеђивање најпре у чл. 5 и 6, а затим од чл. 61. до 69. члана, док се то налази у Софијском рукопису, такође прво у чл. 5 и 6, а затим у делу од чл. 57 до чл. 69.[22] Чланом 70 у оба рукописа Закон се наставља нормирањем кривичног дела крађе.[23] У Ковиљском рукопису то су такође прво чл. 5 и 6, па од чл. 57 до 69, а у Богишићевом то су чл. 4 и 5, а затим од чл. 60 до чл. 75.[24] Румунски препис нема нумерацију, па ћемо то означити према фолијацију. Прве релевантне чланове имамо на ф. 2 recto и ф. 2 verso, а затим од ф. 14 verso до краја ф.16 recto.[25] По Паштровском рукопису чл. 5 се односи на тестамент. Даје се право мајци да свој мираз „запише" сину или кћери без разлике. Осим тога, мужевљево право наслеђивања ограничава се његовом евентуалном будућом женидбом. Уколико би се он поново оженио, могао би наследити само четвртину жениног имања. У чл. 6 је предвиђено да удовица без деце има право наслеђивања четвртине мужевљевог имања, али ако би се поново удала, могла би добити само свој мираз и три златна прстена.[26]

Наследницима се признаје право наслеђивања без обзира на пол, а постоји и право представљања, па тако унуци имају право на наследни део свога оца из наследне масе која остане после смрти њиховог деде. Део који припада унуцима дели се између њих (претпоставља се на једнаке делове, мада се то изричито не каже), а поново се истиче да то износи онолико колико и део живог стрица. У даљем тексту се опет истиче једнакост у праву на наследни део између мушке и женске деце и не тражи се пунолетство наследника као неопходан услов за позивање на прихватање наследног дела. Деца могу бити под старатељством свога стрица или пунолетна и то ништа не мења у њиховом праву.[27]

Занимљиво је да се оспорава право на наслеђивање суседима, вероватно братственицима „**изванъ онизи кои су од онога рода, и онизи кои излазе од ближнега колїена**". Сви они који су од истог рода позивају се на наслеђивање, по законском реду. Брат наслеђује брата, уколико нема директних потомака decuius-a.[28]

---

[22] M. Andréev et Gheorghe Cront, нав. дело, 26–27, 72–89.

[23] В. Мошин, *Паштровски списак*, 24. M. Andréev et Gheorghe Cront, нав. дело, 99.

[24] Ковиљски рукопис је такође прегледан према материјалу документационог фонда Одбора САНУ. В. Мошин, *Богишићев Далматински рукопис,* 26, 32–35.

[25] M. Andréev et Gheorghe Cront, нав. дело, 156–159, 174–177.

[26] В. Мошин, *Паштровски списак,* 14.

[27] Исто, 19, чл. 62.

[28] Исто, 19, чл. 63.

Мајка заједно са својом децом наслеђује онај део који њој припада од њеног дома, одн. „ближнега колїена“.[29]

Постоји једна формулација која можда представља прилагођавање обичајном праву – „Ѣе ние братъ али братучедъ, остали кои су од мїеста сродници имаю се призватъ кои буду ближни, и тизи да уживаю од стежера. Ако ли се многи нађу од (т)ога колѣна, тако сви да уживаю“.[30]

Женска деца су углавном свој будући наследни део добијала унапред у виду мираза и тиме се најчешће одрицала свог каснијег учешћа у деоби наследне масе. Међутим, дешавало се да се мираз не исплати одмах, па чак и да отац умре пре измирења обавезе по обећаном миразу. Тада се мираз морао исплатити из наследне масе, па чак и са додатним обезбеђењем – „ако не остане од оца, а оно по матери“. Тиме се утврђивала заштита имовинског права жене чији је мираз био важан за социјалну сигурност и удате жене и удовице.[31]

У чл. 66 наводи се да по суђењу патријарха Атанасија и „свега под нимъ сабора“ супружници без деце не могу оставити ни самом краљу имовину, него се мора поступити по закону, и то имање треба поделити на три дела – један део иде цркви – „да се да по манастирахъ да чине споменъ“, други део се даје епархијском владици, а трећи део „жива страна од стежера да прими“. Уколико нема живих наследника, треба дати цркви половину за душу, а половина иде градском или зборском комуну, а ако нема комуна, наследник је држава – „да се да цареву властнику“.[32] Видимо да је овде предвиђено другачије решење код наслеђивања супружника без деце него у члану 6. У Скраћеној Синтагми налазимо овако формулисану одредбу под насловом „Соужденїе ново“.[33] Овде треба напоменути да је Мошин у свом издању Паштровског рукописа наводио у загради поред сваког члана одговарајуће нумеричке ознаке других рукописа које је прегледао. Осим тога, наводио је и ознаке одговарајућих делова Скраћене Синтагме Матије Властара по Ходошком рукопису као основном, са варијантама из других рукописа, позивајући се на Флоринског и С. Новаковића и Студеничку Скраћену Синтагму по његовом сопственом издању.[34] Међу члановима који се односе на наслеђивање нема ниједног чији је извор Мошин нашао у Студеничкој Синтагми, него се садржај оних чланова који се подударају са

---

[29] Исто, 19, чл. 63.

[30] Исто, 19, чл. 63.

[31] Исто, 19, чл. 64.

[32] Исто, 20, чл. 66.

[33] С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, Београд 1907, 344.

[34] В. Мошин, *Паштровски списак*, 13–22. Т. Флорински, нав. дело, 94–203, 204–211. В. Мошин, *Властарева Синтагма и Душанов Законик у Студеничком „Отечнику“*, Старине, књ. 42, Загреб 1949, 7–93, 39–86.

текстом у Синтагми може поредити са варијантама које је дао Флорински и са издањем С. Новаковића.

Удовац је у случају смрти свога детета имао право на наслеђивање његове имовине. Уколико би се у имовини тога детета нашао и мајчин мираз, и он би, по праву наслеђивања, припао оцу – „ѣетету од оца остае а оцу од ѣетета“.[35]

Закон је предвидео чак већи број разлога због којих је дете могло бити лишено наследства:

1. ако подигне руку на своје родитеље да их удари;
2. ако им нанесе неку велику срамоту;
3. ако неке њихове кривице ода и пријави судијама;
4. ако промени вероисповест;
5. ако отровима и мађијама повреди своје родитеље;
6. ако са својом мађехом уђе у недозвољену везу;
7. ако за време болести не води бригу о њима „како се пристои“;
8. ако не жели да буде гарант и да призна очев дуг;
9. ако спречи родитеље да изврше расподелу имовине, да од тога не може имати никакве користи;
10. ако остави старе родитеље и побегне од њих;
11. ако се ожени против родитељске воље;
12. ако ко од родитеља буде преке нарави и деца не хтедну трпети и побегну или не буду хтела слушати очеве заповести, ако отац буде хтео да их лиши наслеђа, а разболи се, па дође туђин и смилује се и служи га до смрти, а његов не хтедне да дође да га послужи, (отац) писмено може да одреди да његово имање ужива онај који му се нашао у невољи, а тај који је побегао да не може ништа уживати од очевог имања;
13. ако се коме деси да буде заробљен и због небриге деца не буду хтела да га откупе, треба отац да о њиховој небризи напише и да их лиши свога имања. Ако се деси да он у заробљеништву умре, не треба да им се дâ да уживају очевину, него им је треба одузети и дати цркви за душу онога који је умро у заробљеништву. Ако би човек пре свога заробљавања преписао деци своје имање, „то писмо да се разбучи и отацъ имъ откупи.“ Ако ли се они не побрину, да приме велику казну, осим ако би били малолетни, испод осамнаест година;
14. ако који родитељ од благоверних чује да му се дете преобраћа у неку јерес, такву децу да лише свега свог имања, а ако се врате у православну веру да могу уживати очевину.[36]

---

[35] В. Мошин, *Паштровски списак*, 20, чл. 67.
[36] Исто, 20–21, чл. 68.

Следи објашњење – „Ако от свиехъ заповиедехъ едну диете преступи, од свега очина имаћа да се лише по закону цара благочестивога“, а затим и опомена – „И опетъ говоримъ – ние добро родителима измећати ћецу од имаћа своега; ако не буду согриешили или како у перве рекохъ“. Састављач закона је сматрао да је логично ставити овде и неколико одредаба које се односе на родитељске грехе – „О изгнани родителѣе имениа своего“:

1. ако родитељ преда дете да се убије, осим оних који закон преобрате, одн. који промене вероисповест;
2. ако на мађије сина наведу;
3. ако отац са снахом или са таштом сина свога оскрнави се.

И на крају следи савет: „такоѣеръ и од свакиехъ арѣавнехъ ѣелехъ да се чувају“.[37]

У Паштровском рукопису језик је специфичан, прилагођен подручју на коме је писан. Текст је концизан, не ствара се конфузија, објашњења су кратка и налазе се на правом месту, правне формулације су много јасније и прецизније него у неким другим рукописима, мада ипак има делова чије тумачење ствара доста тешкоћа.

Текст Софијског рукописа је изузетно тежак за разумевање, управо у делу који се тиче наслеђивања, па га треба опрезно поредити с другим рукописима. Истовремено праћење текста Софијског, Ковиљског и Далматинског рукописа, као и њихово поређење са Паштровским рукописом чини сигурнијим тумачење неких недовољно јасних одредби.

Чланови 5 и 6 подударају се у сва три рукописа и слажу се са истим члановима Паштровског рукописа. Више пута се истиче једнакост полова у праву на наслеђивање – „али буде мушки, али женски“.[38] Очигледно је да се не одступа од редоследа позивања наследника на прихватање наследног дела на основама римског наследног права после Јустинијанових реформи – први наследни ред чине десценденти – „нисходещимь бѹдѹштимь, призивают се од вьходештих – приближнеишим степеном предпочитают се: (т)акожде и от сѹщи от страни“. Други наследни ред чине асценденти, а деца умрлог брата добијају део по праву репрезентације – „подходеть своего ѡца лице и приемлеть егоже хотеташе приемати ѡтць егѡ”. Трећи наследни ред чине полубраћа и полусестре, док у четвртом наследном реду остају сви други крвни сродници. Крвни сродници ближег степена сродства искључују крвне сроднике даљег степена сродства – „Братѹ небѹдѹштѹ или братинѹ чедѹ, прочи иже ѡт стране сьродьници призивают се кои бѹдѹть ближни тьй наследоують, ако лы̀ мнози ѡбрещѹть се ѡт того сте-

[37] Исто, 21, чл. 69.
[38] Исто, 19–21.

пене тако вьси наследꙋють." Ванбрачно дете не може по основу закона ући у наследни ред, али му се имовина може оставити тестаментом – „ниже ѡт нихь кромѣ завѣта".[39] Друге одредбе о наслеђивању се по својој садржини углавном слажу у сва три рукописа, а слажу се и са Паштровским. Ипак, има и разлика које ће остати за каснију анализу. Треба истаћи да неки делови текста остају нејасни, чак и када се рукописи међусобно пореде. Међутим, постоје и грешке писара, а то је у тако сажетом и нејасном тексту могуће утврдити опет само међусобним поређењем више рукописа. Навешћемо само један такав члан – у Ковиљском рукопису чл. 67 – „Аще ѡбꙋдовить человекь и ѡстанеть чедо того, и запишеть мати чедꙋ поїикїю, а потом ꙋмреть то чедо, любо мꙋжскы пол бꙋдеть, любо женьскы, таа ѡчевьска вьса бꙋдꙋть дѣтинїа, а ѡстають и ꙋчева дѣтетꙋ". Ако се пажљиво прочита чл. 73 Далматинског рукописа, може се разумети да мајчин мираз, који је после њене смрти припао детету на основу тестамента, у случају смрти детета остаје оцу, а наводи се и објашњење – „детиня оцꙋ остаятъ и очева дететꙋ".[40] Писарском грешком у Ковиљском рукопису је део текста био испреметан, а поред тога је уместо „очева" на крају уписано „ујчева", вероватно опет грешком писара, што је увећало збрку. Нећемо сада улазити у детаљније разматрање спорних чланова, али сматрамо да ће пажљива анализа византијских извора, пре свега Синтагме Матије Властара, допринети бољем и сигурнијем тумачењу. Скраћена Синтагма по издању С. Новаковића садржи одредбе о наслеђивању у неколико састава – у К саставу и глави ві о наслеђивању и искључивању из наслеђивања синова и родитеља, затим у К саставу глава ли о кодицилу, легатима и диатаксама, па глава зї у П саставу о наслеђивању из ванбрачних односа и у є глави ѴІ састава о подлогу. Ту налазимо и један кратак део о наслеђивању сродника са физичким и психичким манама, чега нема ни у једном рукопису Јустинијановог закона.[41] Могуће је да се о томе бринуло у оквиру постојећег обичајног права, или је за то Синтагма била директан правни извор; или је то било решавано на неки други начин.

Румунски рукопис има много сличности са млађим рукописима српске редакције, али и доста разлика. Навешћемо сасвим кратко основне сличности: права мушких и женских наследника су једнака, наследни редови су исти, постоји право репрезентације, постоји право располагања имовином путем тестамента, предвиђено је исплаћивање мираза из наследне масе, уколико мираз није исплаћен за живота decuius-а, наведени су разлози за искључивање деце из наслеђивања под одређеним околностима итд. Постоје и неки чланови којих нема у српској редакцији: код наслеђивања баштинске земље наводи се да

---

[39] Цитиран је делимично Софијски рукопис, и то од чл. 57–61.

[40] В. Мошин, *Богишићев Далматински рукопис,* 34.

[41] С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат,* 342–347, 369, 465, 511.

даљи сродници, затим сродници по тазбинском сродству, природни сродници, усвојено дете, кум или издржавано лице немају право наслеђивања, осим ако судије тако одлуче. Затим, даје се могућност кћери да свој поклоњени део имања, добијен пре удаје, чува у оквиру родитељског имања, а да га преузме после удаје, чиме се вероватно у суштини испуњава обавеза давања мираза. Осим тога, међу разлозима који су предвиђени за лишавање наследства наведено је и напуштање заручнице, чега такође нема у рукописима српске редакције.[42] Овај рукопис свакако заслужује пажњу истраживача и важан је за упоредно изучавање балканских правних извора XVII и XVIII века.

На крају, треба поновити да се наше знање о правном систему Србије из времена цара Душана мора даље употпуњавати пажљивим ишчитавањем свих познатих рукописа царевог законодавства српске редакције и других доступних правних извора, пре свега византијских.

Biljana Marković

HEREDITARY RIGHT IN DUŠAN'S CODE AND IN THE LAW OF EMPEROR JUSTINIAN

Summary

Hereditary right has earned an equitable place within Serbian medieval legislation although most of issues in those days were regulated thorough the Common Law. The overall development of the legal system used the elements of Byzantine law and adjusted them accordingly to the needs of Serbian legal milieu. *Nomocanon* of Saint Sava, chapter 55 (*Prohiron*), already offers nine „branches" pertaining to inheritance. The manuscript codex with legal and church law texts, saved in 24 copies between the 15th and 18th centuries, contains hereditary right norms in the Code of Tsar Stefan Dušan, as well as in the so-called Justinian Code and Syntagm of Matija Vlastar. Four articles of Tsar Dušan's Code pertain to inheritance. In case the decuius did not have direct descendants, Article 41 warrants the right to inheritance to collateral relatives through to the eighth degree of relationship. Articles 44 and 46 define the status of a particular mediaeval category of dependent population („otroci") as an object with partially limited inheritance right. Decuius's widow and the son inherit the right to a complete release of „otrok" after the death of decuius.

[42] M. Andréev et Gheorghe Cront, нав. дело, 172–176.

Article 48 entitles the sovereign to keep the horses and the arms of a nobleman after his death, this being a sign of the sovereign's right, whereas the costly girdle and the attire are left to the children with no particular distinction being made between the genders.

Two main versions of Justinian's Code have been preserved – the older contains only 33 articles whereas the newer one has over 80 articles in the copies from 15th to 18th centuries. The older copies of the so-called Justinian's Code contain only two articles pertaining to inheritance (31 and 32) which may be found towards the end of the text. These articles regulate the inheritance rights of spouses without children. Marriage had to be legal. The wife's dowry was of no relevance to her inheritance right. She kept her entire dowry and inherited one fourth of her husband's property, too. The husband, however, was not included in the legal order of inheritance but was entitled to inherit his wife's dowry though a will.

Rakovac script, the older version of which contains several characteristic elements, in Aricle 7 briefly and clearly defines inheritance rights of childless spouses.

The newer copies of the Code also offer a large number of articles that regulate the testamentary inheritance and inheritance by law. By inviting inheritors to accept inheritance shares, the basic principles of the Roman Law of Succession are being maintained. The Law, following reforms of Emperor Justinian, identifies the following orders of succession: the first order – descendants, the second order – ascendants; children of a deceased brother receiving inheritance shares as per the right of representation, the third order – half brothers and half sisters, the fourth order – all other blood relatives. Blood relatives of higher degree of relationship exclude blood relatives of lower degree of relationship. The fact that no differences between male and female children are made is emphasised in several places in the text. An illegitimate child is exempt from the legal order of inheritance but may be an inheritor through a will. A whole set of legally justifiable reasons defines circumstances under which someone may be denied the right to inheritance. There also exist other norms, which regulate inheritance rights, some of which are defined clearly and precisely whereas others are vague and raise many doubts.

Syntagm of Matija Vlastar, translated into the Serbian language, also defines inheritance rights that are based on the law as well as on a testament.

It is necessary that more manuscripts that are original be compared so that misinterpretation is avoided and differences between certain manuscripts, and their analysis, are established. Besides, it is essential that Byzantine sources are carefully read, especially Matija Vlastar's *Syntagm*, so that a more complete picture about inheritance rights in medieval Serbia and in times that followed, up until the end of the 18th century, may be obtained.

О ПРИМЕНИ ДУШАНОВОГ ЗАКОНИКА ПРЕМА ПОДАЦИМА ЈАЊИНСКЕ ХРОНИКЕ

СРЂАН ШАРКИЋ

Аутор испитује примену Душановог законика на основу података Јањинске хронике и долази до закључка да се Законик није примењивао после цареве смрти у деловима Царства којима је управљао деспот Тома Прељубовић.

Свакако један од најтежих проблема везан за Душанов законик, који тешко да ће икада бити решен на задовољавајући начин, је питање његове примене, како у целини, тако и појединих чланова Законика који и са садашњег становишта звуче врло модерно. Да ли је, на пример, икада иједан меропах тужио свог феудалног господара зато што му је присвојио више добара него што је то прописано чланом 68 Законика? Да ли је спор добио и, уколико га је и добио, да ли му је властелин надокнадио трошкове и да ли се усудио да му се свети, упркос заштити коју меропху пружа члан 139? Да ли се икада иједан судија осмелио да не поступи по царевој наредби која би била у супротности са Закоником, мада је чланом 171 било тако прописано?[1] Вероватно да на ова

---

[1] Члан 68: *Меропхом закон по всој земљи. У недеље да работају два дни проније́ару, и да му дава у године перперу цареву, и заманицом да му сена коси дан један и виноград дан један, а кто не има виноград, а они да му работају ине работе дан. И што уработа меропах, то-зи все да стежи, а ино, през закон, ништо да му се не узме.* Члан 139: *Меропхом ва земљи царства ми да нест вољан господар учинити през закон ништа, разве што јест царство ми записало у Законице, то-зи да му работа и дава. Ако ли му учини што без закона, повелева царство ми, всаки меропах да јест вољан прети се својим господарем: или са царством ми, или са госпождом царицом или са црквом, или са властели царства ми, и с ким љубо. Да га нест вољан никто држати от суда царства ми, разве да му судије суде по правде. И ако упри меропах господара, да ујемчи судија царства ми како да плати господар меропху все на рок, и по том да нест вољан он-зи господар учинити зло меропху.* Члан 171: *Јеште повелева царство ми. Аште пише књигу царство ми или по срчбе, или по љубви, или по милости за некога, а она-зи књига разара законик, не по правде и по закону како пише законик, судије ту-зи књигу да не верују, такмо да суде и врше како је по правде.* Текст чланова наведен је према издању С. Новаковића, *Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354* (у даљем тексту *Законик*), Београд 1898, стр. 55 и 187; 106 и 228; 134 и 249. Видети и текст према издању Н. Радојчића, *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354* (у даљем тексту *Законик*), Београд 1960, стр. 56 и 108; 69 и 126; 77 и 135.

и слична питања никада нећемо добити потпун и задовољавајући одговор јер судске пресуде које би се позивале на одређене чланове Законика нису сачуване, а вероватноћа да се оне данас пронађу је минимална. Али, чак и ако би неким чудом биле пронађене, отвара се нови проблем: у којој су мери оне постајале извршне, јер чак и данас, када државна власт може много ефикасније да делује него што је то био случај у средњем веку, многе судске пресуде остају неизвршене. Посебно, ништа лакше, је и питање да ли се и колико Законик примењивао после смрти цара Душана, када је централна власт осетно ослабила, нарочито у деловима Царства освојеним од Византије у којима грчки језик и византијски правни систем нису никада практично били потиснути.

Јањинска хроника, спис непознатог аутора из друге половине XIV века,[2] која описује владавину деспота Томе у Јањини (1366–1384), донекле баца светло на ова питања.[3] Наравно, подаци Јањинске хронике морају се користити с

---

[2] Мада у наслову Јањинске хронике стоји 'Ιστορικόν Κομνηνοῦ μοναχοῦ καί Πρόκλου μοναχοῦ περί διαφόρων δεσποτῶν τῆς 'Ηπείρου καί τοῦ τυράννου Θωμᾶ τοῦ δεσπότου καί Κομνηνοῦ τοῦ Πρελούμπου (Повест Комнина монаха и Прокла монаха о различитим деспотима Епира и о тиранину Томи, деспоту и Комнину Прељубу), L. Vranoussis, *Deux historiens byzantins qui n' ont jamais existé: Comnénos et Proclos, Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* (Annuaire des Archives Médiévales), 12 (1962), Athènes 1965, pp. 23–29, је доказао да се ради о интерполацији у каснијим преписима, тако да аутор хронике остаје непознат. Текст је издаван у више наврата али се данас користе углавном два последња издања: S. Cirac Estopañan, *Bizancio y España. El legado de la basilissa Maria y de los déspotas Thomas y Esaú de Joannina,* Barcelona 1943, pp. 34–54, и Λ. I. Βρανουση, Το Χρονικόν των Ιωαννίνων κατ' ανέκδοτον δημώδη επιτομήν, *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* (у даљем тексту ЕМА) 12 (1962), pp. 74–101, Athina 1965, које садржи и народну (вулгарну) верзију. У нас је Јањинску хронику превео још 1862. године Јевта Аврамовић и објавио је, са паралелним грчким текстом, у *Гласнику Српског Ученог Друштва* 14 (1862), стр. 233–275. Проф. Љубомир Максимовић, који припрема ново издање Хронике, ставио ми је на располагање прву верзију свог превода текста. Користим и ову прилику да му се захвалим на пријатељском и колегијалном гесту.

[3] Тома је син Душановог ћесара Прељуба и Ирине, рођаке Немањића. После Прељубове смрти Ирина се удала за Радослава Хлапена, такође моћног српског великаша, који је играо значајну улогу у сукобима у Јужној Македонији и Тесалији (1350–1360), позивајући се на права својих посинака, Прељубове деце. Касније се Тома оженио Маријом Ангелином Палеологином, ћерком Душановог полубрата Симеона–Синише, који му је омогућио владавину Јањином (1366) и од кога је вероватно добио деспотско достојанство, потврђено 1382. од стране византијског цара Манојла II Палеолога. Према опису Јањинске хронике Тома је тирански владао све до 1384. године, када су га убили његови телохранитељи. О његовој личности и владавини Јањином видети Ch. Matanov, *The Phenomenon Thomas Preljubović, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου,* Arta 1990, pp. 63–68, и D. M. Nicol, *The despotate of Epiros 1267–1479. A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages,* Cambridge 1984, pp. 139–156. О Томиној деспотској титули видети Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960, стр. 80–81 и напомене 200

великом опрезношћу,[4] јер то није правноисторијски извор и јер је њен аутор изразито непријатељски настројен према деспоту Томи, описујући његову владавину као тиранску и насилничку.[5] Ипак, на основу пристрасних и често непрецизних описа Јањинске хронике можемо бар покушати да утврдимо да ли се Душанов законик примењивао и после цареве смрти, пошто располажемо извором који говори о владавини једног српског велможе у делу Царства који је био освојен од Византије.[6] Дакле, да ли је деспот Тома примењивао Душанов законик, или можда византијско законодавство, или се једноставно понашао насилнички, не обазирући се на било каква правна правила?

На самом почетку приче наш хроничар вели да Тома *најпре крете против цркве и њеног пастира протера; то беше Севастијан, муж речју и делом узвишен. Одузе* [Тома] *села и имања која припадаху цркви и подели их Србима који с њим беху.* О насилничком понашању према припадницима цркве сведочи и глава 23 Хронике, где између осталог стоји: *Чак и пречасни Исаија, катигумен Мецове, би злостављан и није могао избећи грабљивост тиранинову. Везавши га, стави га као злочинца у кавез и богољубиви људи због* [Томине] *сребролубивости откупише његове очи за 200 аспри, али их тиранин ипак ископа и продаде* [Исаију]. *И оне црквене парике, које је због своје злобе позатварао, извади из проније, али их не даде цркви него себи задржа.*[7]

и 201, и Љ. Максимовић, Το Χρονικό των Ιωαννίνων ως ιστορική πηγή, *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, Arta 1990, p. 59.

[4] Подробну оцену Јањинске хронике као историјског извора дао је Љ. Максимовић у расправи наведеној у напомени 3, која је објављена у зборнику радова са међународног научног скупа посвећеног Епирском Деспотату, одржаног у Арти 27–31. маја 1990 (стр. 53–62). Нешто касније, аутор је поменуту расправу објавио и на српском *Јањинска хроника као историјски извор*, у збирци расправа под називом *Град у Византији*, Београд 2003, стр. 223–237.

[5] Детаљно описујући Томине злоупотребе и насиља аутор чак четири пута понавља неку врсту слогана: μικρά γάρ πᾶσα κακία πρός κακίαν τοῦ Θωμᾶ (свако је зло мало наспрам зла Томиног). Поглавља 10, 12, 20, 21; ed. Estopañan, pp. 40, 42, 45, 46; ed. Vranoussis, pp. 81, 83, 89, 90.

[6] А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Београд 1928, стр. 224 = *Класици југословенског права, књига 16*, Београд 1998, стр. 528, помињући Јањинску хронику и деспота Тому, кратко закључује: „Тај деспот није се много држао закона; видимо ипак да је он радо прихватао из византијског законодавства цео његов казнени систем; кажњава своје противнике смртном казном и конфискацијом имовине, ископавањем очију, одсецањем руку и ногу, затварањем у тамнице“.

[7] Ed. Estopañan, pp. 40, 47; ed. Vranoussis, pp. 80, 91. Ови и даљи одломци наведени су према преводу Љ. Максимовића. Евентуална одступања од Максимовићевог превода биће изричито назначена.

Већ из ових кратких описа види се да се деспот Тома није уопште обазирао на оне чланове Законика који потврђују привилегије цркве и свештенства. Протеривање Севастијана, злостављање Исаије и затварање црквених парика у директној је супротности са члановима 12, 30 и 33, који забрањују световним лицима (козмицима) да суде *духовному длгу,* као и да *урву* и *забаве* калуђера или црквеног човека и да му суде.[8] Према члану 25 изнад цркве били су само цар, патријарх и логофет (*Црквами да облада господин цар и патријарха и логофет, а ин никто),*[9] али ни то деспота Тому није много узбуђивало. Најзад, конфискација црквене имовине није била Закоником изричито забрањена, али произлази из општих интенција не само Законика већ и правних споменика који су му претходили. Члан 26 ослободио је цркву *от всех работ малих и великих,* а то значи и војне обавезе.[10] Пошто се конфискација имовине изрицала углавном за неверу (издају), посредно произлази да се црквена имовина никад није могла одузети. Према причи нашег хроничара Тома се није либио ни да конфискује имања становника Јањине. Након куге, која је 1368. однела многе животе, *поче Тома удовице венчавати за Србе и преносити на њих имања и ствари мештана* (**τῶν τοπικῶν**). *А најпре је прогласио да су земљишта напуштена* (**ἐξαλείμματα**) *затим је туђу сирочад премештао са њихових имања и, уопште, из мржње је упропашћавао све људе и жене.*[11] У овом случају није било никакве издаје, те је и ова Томина мера посредно супротна Законику.

Поред конфискације имовине деспот Тома је становништву Јањине наметнуо бројне порезе и работе о чему наш аутор овако прича: *Јер мени који причам недостајаће времена да* [наведем] *тадашња злодела Томина, која је одредио граду,* [да причам] *о порезу на вино* (**τοῦ οἴνου τῆς σίκλας**), *о ангаријама, порезима и данцима преко читаве године, и* [уведе] *друге намете, тј. митате, проније и монополе* (**μιτᾶτα καί προνοίας καί μονοπώλια**), *каткад на вино и жито, каткад на месо, па и на сир, а увек на рибу и воће, понекад сам, понекад преко својих великаша, и многе друге намете које је човеку немогуће да исприча... На мајсторе – занатлије* (**ἐπισήμων τεχνιτῶν**) *порезе и ангарије*

---

[8] Новаковић, *Законик,* стр. 16 и 155; 28 и 163; 31 и 165. Радојчић, *Законик,* стр. 45 и 92; 48 и 96; 49 и 98.

[9] Новаковић, *Законик*, стр. 26 и 161; Радојчић, *Законик*, стр. 47 и 96.

[10] Новаковић, *Законик*, стр. 27 и 161; Радојчић, *Законик*, стр. 48 и 96. О положају цркве према Душановом Законику видети и S. Šarkić, *L'Eglise et la religion dans le Code d'Etienne Douchan, Méditerranées* 16 (1998), pp. 129–136.

[11] Ed. Estopañan, p. 41; ed. Vranoussis, p. 83. Речи **Καί πρῶτα μέν ἐξεφώνησεν ἐξαλείμματα**, проф. Максимовић је превео *и прво је објавио напуштена земљишта.* У Аврамовићевом преводу тај одломак гласи (Гласник, стр. 249): *пре свега прогласио је уништење (имовине?).* Како се види ја сам незнатно одступио од Максимовићевог превода.

са данцима [је наваљивао], *на неуке занатлије и слободне људе неплаћену работу и муку без накнаде* (**κόπος ἀδαπάνητος**).[12]

Наметање нових дажбина и работа супротно је духу Душановог законика који је настојао да уведе јединствен систем обавеза за сваки сталеж на територији целог Царства. Члан 42 одредио је две основне обавезе властеле (*да дају соће и војску да војују по закону*). Чланом 68 изједначене су обавезе меропаха на свим властелинствима, а чланом 139 дата је додатна гаранција за његову примену. Повластице становника византијских градова, које су они уживали пре Душановог освајања, потврђене су члановима 124 и 176.[13] Ипак, ваља напоменути да је у грчким областима српског царства постојао веома сложен порески систем наслеђен из Византије, а потом допуњен повељама српских владара писаним на грчком.[14] Могуће је да су неке од дажбина које помиње аутор Јањинске хронике идентичне са дажбинама познатим из повеља.[15]

Насилничко понашање деспота Томе највидљивије је у начину како је кажњавао своје противнике. Аутор вели да је Тома *саградио затворе и кавезе.* Двојицу међу најплеменитијим великашима (**εὐγενεστάτων ἀρχόντων**) Константина Ватаца и каваларија Марсијанија, ставио је под стражу, да би првога прогнао а другог после кратког времена ослободио и примио у службу. И друге међу својим противницима Тома је бацао у тамницу, а већ споменутог катигумена Исаију био је као злочинца везао и затворио у кавез, пре него што му је ископао очи и продао га. Ухапсио је и двојицу угледних великаша (**ἐντίμων ἀρχόντων**) из области Касторије, захтевајући од њих новац, иако су они били дошли да затраже од Томе да постане господар и заповедник града Сервије. По наговору извесног Хухулице деспот је затворио и јањинске угледнике (**τούς ἐγκρίτους**) протоасикрита Манојла Филантропина држао је под стражом два

---

[12] Ed. Estopañan, p.p. 41–42; ed. Vranoussis, p. 83.

[13] Новаковић, *Законик,* стр. 38 и 172; 55 и 187; 95 и 221; 106 и 228–229; 137–138 и 252; Радојчић, *Законик,* стр. 51 и 100; 56 и 108–109; 66 и 123; 69–70 и 126–127; 78 и 136.

[14] О томе видети детаљну расправу Љ. Максимовића, *Порески систем у грчким областима Српског Царства, Зборник радова Византолошког института* 17 (1976), стр. 101–125, посебно 113–119.

[15] Пошто Јањинска хроника није правноисторијски извор, тешко је из њеног описа идентификовати дажбине са онима из повеља. Ипак, можда би митат на жито био идентичан са *житнином* (**σιταρκία**), односно (**ἀπαίτησις τοῦ σίτου**), који се помињу у шест Душанових грчких повеља, али свих шест издатих пре доношења првог дела Законика. Видети А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље српских владара,* Београд 1936, II, 48; IX, 38–39, 53; XI, 69, XVII-а, 56–57; XVIII, 104; V, 51. Намет на вино би можда могао бити **οἰνομέτριον** познат из византијских повеља, коме одговара **наметак вин'ни** српских повеља. Али ова врста дажбине не помиње се у грчким повељама српских владара. Cf. Љ. Максимовић, *Порески систем у грчким областима Српског Царства,* стр. 119, нап. 76.

месеца, да би му након тога вратио достојанство, а потом га отровао. Прокатимена Константина држао је окованог у кавезу чак 6 година. Потом му је ископао очи, протерао га у Вурсину и подвргао казни испаштања (**καθοσιώσεως πταίσματι**) где је касније Константин и умро.[16]

Аутор Јањинске хронике вели да је деспот Тома катигумена Исаију на крају продао. Продаја *христијанина у ину неверну веру* била је забрањена чланом 21 Законика под претњом сечења руке и језика. Исаија је ван сваке сумње био *христијанин*, то јест припадник православне цркве, али где и коме је био продат, не види се из текста хронике. Продају слободног човека забрањивало је и византијско право. Један члан Еклоге (17.16, преузет и у Прохирону 39.5) каже да се оном ко украде и прода слободног човека сече рука (**Ο σῶμα έλεύθερον κλέπτων καί πιπράσκων χειροκοπείσθω**).

Наведени примери показују да је деспот Тома самовољно затварао своје противнике и да се ни у овом случају није придржавао Законика. Душанов законик предвиђа казну затвора само у три случаја: за калуђера који збаци мантију, *докле се обрати опет у послушаније* (члан 19): за пијаницу који некога повреди или увреди, али само као додатну казну (док се не отрезни) уз батинање (члан 166), и за властелина који не плати соће предвиђено је да се држи свезан на двору *докле плати двојином* (члан 198).[17] У сва три случаја ради се само о некој врсти притвора, дакле привремене, а не трајне казнено – поправне мере. Додуше, чланови 184 и 185 спомињу тамнице, али се из њих не види за која кривична дела је била предвиђена казна лишења слободе, већ се само вели да се нико не прима у тамницу *без књиге царства ми*.[18] Деспот Тома је, међутим, користио затвор и као трајну меру, што се види из случаја прокатимена Кон-

---

[16] Ed. Estopañan, pp. 40, 42–43, 45, 46, 47; ed. Vranoussis, pp. 80–81, 84, 89–91. Каваларије (**καβαλλάριος**) значи коњаник, витез, (латински – caballarius, француски – chevalier) што је у Византији XIII и XIV века био почасни назив за западне витезове. Видети Соловјев – Мошин, *Грчке повеље,* стр. 448. Протоасикритис (**πρωτασηκρῆτις**) је у XIV веку био функционер који је у својој надлежности сједињавао судску, управну и финансијску власт, али је она имала углавном церемонијални карактер. Прокатимен (**προκαθήμενος**) је у XIV веку био нека врста помоћника кефалије, највишег функционера провинцијске администрације, са дужностима које су одређиване према потреби. Видети Lj. Maksimović, *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi,* Amsterdam 1988, pp. 168–174, 237, n. 22.

[17] Новаковић, *Законик,* стр. 22 и 158; 131 и 246; 146 и 265; 24 и 160; Радојчић, *Законик*, стр. 47 и 94; 76 и 134; 83 и 141; 47 и 95. Пре Душановог законика казна затвора спомиње се само у Светостефанској хрисовуљи: ко би истукао управника имања кажњава се глобом од 6 оваца и затвором у трајању од три месеца. А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926, стр. 95.

[18] Новаковић, *Законик*, стр. 142 и 258; Радојчић, *Законик*, стр. 80 и 138–139.

стантина који је у затвору провео шест година, и као привремену меру, док своје противнике не би или пустио или казнио неком знатно суровијом казном.

Аутор Јањинске хронике у три случаја вели да је деспот Тома својим противницима ископао очи (**τούς όφθαλμούς αύτου έξορύττει**).[19] Душанов законик, пак, познаје казну избијања ока и ослепљивања. Вађење једног ока предвиђа члан 166 за пијаницу који *зарве кога, или посече, или окрвави а не досмрти, таковому пијаници да му се око изме и рука отсече*.[20] Ослепљивањем се кажњавају лопови, старешине села у којима би се нашли лопови, као и њихови господари који не би предузели одговарајуће мере против лопова (чланови 145–149).[21] Мада је ефекат ових казни врло сличан, строго узев казна копања очију не постоји у Душановом законику. Ослепљивање, ма како болно оно било, се ипак разликовало од вађења очију, на шта упућује и стилизација једног члана Еклоге где се каже да ће се онај који украде нешто из олтара ослепити (**τυφλούςθω**)[22] а не да ће му се очи вадити.

Након једног сукоба са суседним Албанцима, деспот Тома је наредио да се заробљеним Бугарима и Власима, који су уз Албанце били пристали, поодсецају носеви (**ρίνοτομειν αύτούς ήρετίσατο**).[23] Душанов законик предвиђа сечење носа у три случаја, али увек као додатну казну: властелину који силује властелинку и себру који силује припадницу свога сталежа, одсећи ће се обе руке и нос (члан 53); иста казна изриче се властелинки и себру *ако блуд учине* (члан 54); меропха који побегне са властелинства, господар његов, ако га нађе, *да га осмуди и нос му распори* (члан 201).[24] Ову казну, доста распрострањену и у византијском праву,[25] деспот Тома није, дакле, измислио али њена примена не одговара прописима Душанова законика.

Након убиства деспота Томе (1384) власт је у Јањини заузео Изау Буонделмонти, члан истакнуте италијанске феудалне породице, који по доласку у

---

[19] Ed. Estopañan, pp. 41, 46, 47; ed. Vranoussis, p. 82, 90, 91.

[20] Новаковић, *Законик*, стр. 131 и 246; Радојчић, *Законик*, стр. 76 и 134.

[21] Новаковић, *Законик*, стр. 112–116 и 232–235; Радојчић, *Законик*, стр. 71–72 и 128–129.

[22] Ecloga 17.15, herausgegeben von L. Burgmann, *Ecloga, das Gesetzbuch Leons III und Konstantinos' V. Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, band 10,* Frankfurt am Main 1983, p. 230.

[23] Ed. Estopañan, p. 45; ed. Vranoussis, p. 88.

[24] Новаковић, *Законик*, стр. 46 и 180, 146 и 266; Радојчић, *Законик*, стр. 53 и 104–105; 83 и 142.

[25] Сечење носа предвиђено је следећим члановима Еклоге: XVII, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 34, ed. Burgman, pp. 232–238. Прописе је преузео и Прохирон у следећим поглављима 39, 62; 39, 40; 39, 63; 39, 45; 39, 64; 39, 66; 39, 67; 39, 68; 39, 69, ed. J. Et

град *прими у загрљај Јаниоте, које је отпадник и тиранин по туђини био растурио* (**έν ύπερορία... διασκορπισθέντας**).[26] У овом опису може се препознати *расап*, казна расељавања, предвиђена члановима 145 и 169 Душановог законика. Ако се у селу нађе гусар или тат, *то-зи село да се распе* (члан 145). *Аште ли се обрете златар освен градов и тргов царства ми у којем селе, да се то-зи село распе и златар иждене* (чл. 169).[27] Наравно, из описа Јањинске хронике не види се због којих је кривичних дела деспот Тома раселио становнике Јањине.

Поред наведених казни за које се колико-толико могу пронаћи неке паралеле у Душановом законику, аутор Јањинске хронике сведочи да је деспот Тома кажњавао своје противнике и казнама које су представљале сурово иживљавање једног тиранина. Тако аутор прича да је Тома позвао угледног и богатог грађанина Јањине Илију Клавсиса да буде кум његовом детету, а онда је почео да га немилосрдно мучи. *Јер због новца му је ватру на трбух капао* [sc. прегрејано уље], *пазуха лучима палио, а на уста му ставивши брњицу* (**μαχάριν**) *уливаше воду помешану са пепелом.*[28] Извесни Ђин Фрата (иначе непознат) кренуо је са Малакасејцима у поход против Јањине (14. септембра 1377). *Заметну се борба са малобројном градском посадом и Јаниоти однесу потпуну победу и Ђина Фрату уведу* [у град], *ударивши му јарам за бичевање* (**τυμπάνους**) *на рамена. Оне које посекоше, на кола их побацаше и покопаше, а остале* [Тома] *окова по затворима и продаде.*[29] Пошто је маја 1379, албански великаш Спата поново напао Јањину, *Тома је стално Албанце јако мучио, понекад их стрмекњујући са кула, понекад им одсецајући удове*[30] *и вадећи очи,*

P. Zepos, *Ius Graecoromanun, vol II,* Athenis 1931 (reprint Aalen 1962), pp. 221–227, те су они, превођењем Прохирана и његовим уношењем у Законоправило светог Саве, стигли тако и у српско право. О казненом праву Еклоге видети S. Troianos, *Bemerkungen zum Strafrecht der Ecloga, 'Αφιέρωμα στόν Ν. Σβορωνο, vol. I,* Rethymno 1986, pp. 97–112. О казнама у византијском праву видети S. Troianos, *Die Strafen im byzantinischen Recht. Eine Überscht, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 42 (1992), pp. 55– 74. О утицају византијског казненог права на Душанов законик видети S. Troianos – S. Šarkić, *Ο κώδικας του Στέφανου Dušan και το Βυζαντινό Δίκαιο,* in *Byzantium and Serbia in The 14th Century,* Athens 1996, pp. 248–256.

[26] Ed. Estopañan, p. 50; ed. Vranoussis, p. 95.

[27] Новаковић, *Законик,* стр. 112 и 232; 133 и 247; Радојчић, *Законик*, стр. 71 и 128; 77 и 134.

[28] Ed. Estopañan, p. 40–41; ed. Vranoussis, p. 82.

[29] Ed. Estopañan, p. 44; ed. Vranoussis, p. 86.

[30] Душанов Законик познаје казну сечења обе руке (чланови 21, 53, 54, 87, 94, 97, 131, 162), али не и сечење удова (руку и ногу истовремено). Cf. Ecloga, XVII, 10, 11, 13, 14, 16, 18, 46, 47, ed. Burgman, pp. 228, 230, 242. Proch. 39, 53; 39, 54; 39, 56; 39, 57; 39, 5; 39, 15; 39, 82; 39, 83, ed. J. et P. Zepos, II, pp. 216, 217, 223, 226, 227. Утицај византијског права је очигледан.

слао [то] *Спати као мали дар (**κανίσκιον**) док овај не одступи у своје крајеве. Отуд се и хушкачи појавише, па једног Бугарина Јована низ литицу бацише, Теохариса посекоше, а Гастрициота коњима вукоше, другима очи извадише, иако већина беше без греха.*[31]

На основу наведених података закључак може бити кратак и јасан: ако поклонимо поверење аутору Јањинске хронике видимо да се Душанов законик уопште није примењивао у оним областима Царства којима је управљао деспот Тома. Да ли је тако било у свим деловима државе и да ли су се и остали обласни господари тако односили према Законику, остаје нам да проучимо, уколико којим срећним случајем до нас стигне неки нови извор.

Srdjan Šarkić

ON APPLICATION OF DUŠAN'S CODE ACCORDING TO THE DATA FROM THE JANJINA CHRONICLE

Summary

The biggest difficulty associated with Dušan's Code is its application in parts of the Empire conquered by Byzantine, especially after the death of the tsar. Since court edicts are lacking, it is highly unlikely that the issue will ever be revolved in a satisfactory manner. Some light, however, is shad upon it by the Janjina Chronicle. The document, describing the reign of despot Toma Preljubović in Janjina, portray him as a tyrant who did not adhere to, nor apply, Dušan's Code. Nevertheless, this reference should be taken into consideration with reserve since it is not a legal but rather a narrative citation and the author was extremely hostile towards despot Toma.

[31] Ed. Estopañan, p. 45; ed. Vranoussis, p. 89.

СТАРИЈА И МЛАЂА РЕДАКЦИЈА ДУШАНОВОГ ЗАКОНИКА

СИМА ЋИРКОВИЋ

Већ су истраживачи с краја прошлог века препознали и издвојили једну позну редакцију *Законика цара Душана* са видљивим траговима касније прераде, па чак и допуњавања законским одредбама које старији рукописи не познају. Ову млађу редакцију су првобитно репрезентовали Текелијин и Софијски рукопис, а касније се повећао број њима блиских рукописа, тако да данас заузима близу половине укупне рукописне традиције Законика. Разлике у односу на рукописе старије редакције одавно су уочене и брижљиво описане тако да се ту не може додати много новога. Мора се, међутим, запазити, па и нагласити, да су рукописи ове групе увек проучавани једнострано, као касни, искварени и у знатној мери изобличени изданци оних најстаријих рукописа за које се верује да су блиски оригиналу. Карактеристичан је у том погледу био став Стојана Новаковића који је налазио да: „Сва та гомила *преписа* од Раваничког па на ниже није преписивала него је прерађивала текст Душанов. За наш посао могу бити од потребе и од користи *преписи* јер је у њима тежња и намера да се стари текст сачува, и ми можемо наћи начина да погрешку или незгодну исправку изнађемо; *прераде* су за нас сасвим бескорисне јер је њихова намера другојачија."

Овај у основи оправдани закључак могао је послужити као подлога за разликовање *рукописа* Законика, који чине његову традицију, и *сведочанства* о Законику, која не доприносе реконструкцији првобитног текста, већ осветљавају каснији живот Законика, његову актуелност и улогу у развоју правне културе и правне свести. На тај корак се нису одважили проучаваоци и издавачи Законика, али је Димитрије Богдановић, један од драгоцених сарадника на Академијином корпусу рукописа Законика, указао пут у своме реферату: „Текстолошко изучавање правних споменика средњовековне Србије" (1977 и 1981), упозоривши „да разлике између преписа Душановог законика не могу да буду случајне и произвољне (осим у случају писарских погрешака или ортографских особености) већ представљају промене са правном тежином, правним реперкусијама до којих је, пак, могло доћи једино свесним интервенција-

ма, редакцијом у правном смислу речи.“ Богдановић је варијанте упоредио са *изменама и допунама* законског текста, рецензијом или новелацијом закона. Нешто даље он је то начело применио на проблематику рукописне традиције Душановог законика. Имајући у виду рукописе најмлађе редакције, налазио је да: „мора да се говори о преради, а не о препису. Та прерада је, са своје стране, изазвана потребама нове епохе, измењене друштвене, економске и политичке ситуације српског народа и цркве у XVII веку“.

Тај закључак је представљао полазну тачку овог прилога који се неће придружити трагању за идеалном реконструкцијом оригинала и напорима да се што боље упозна функција коју је Законик имао у време доношења, већ ће настојати да у одређеном правцу усмери трагање за узроцима актуелности Законика у XVII и XVIII веку, када су рукописи ове најмлађе редакције настајали.

Рукописе млађе редакције треба, утолико пре, посматрати као посебну групу јер су њени чланови веома блиски међу собом, текстуално су хомогенији, међу њима су мање разлике него међу рукописима старије редакције. Они неоспорно заслужују да буду испитивани са гледишта знакова које су на њих отиснули време и услови настанка, заслужују да се трага за њиховом сврхом и функцијом, да се утврди однос према друштвеној реалности веома различитој од оне у којој је Законик проглашен. И у том измењеном друштвеном и културном контексту, Законик је морао имати неку фукнцију, неку правну актуелност због које су га преписивали и преносили из кодекса у кодекс. Вероватно је и деловао на друштво, које је, несумњиво, утицало на промене и прилагођавање текста у рукописима.

Измењени културни контекст долази до израза у темељној промени језика: из српскословенског, старословенског српске редакције, прешло се у новоцрквено словенски, славјаносербски, са више или мање русизама. (У томе је једна од разлика међу појединим рукописима ове групе.) Ми се тим разликама нећемо бавити у овом контексту, осим променама у терминологији у којима се рефлектују разлике у друштвеној средини.

Крупна и значајна разлика у односу на рукописе старије редакције је у кодиколошком окружењу. Добро је позната и много пута објашњавана појава да је Душанов законик у кодексима здружен са тзв. „Законом цара Јустинијана“ и скраћеном верзијом „Синтагмата Матије Властара“. Рукописи млађе редакције, које имам у виду, здружени су у кодексима са компилацијом која носи назив „Књига звана судац. Закон цара Константина Јустинијана како треба царство стројити“. У старијој литератури се каже да је то проширена верзија тзв. Закона цара Јустинијана, али то је премало речено, јер се ова компилација веома разликује од оне која је пратила рукописе старије верзије. За нашу тему је важна чињеница да се у њој налазе и делови Скраћене Синтагме и одредбе Душановог законика, прерађене и прилагођене, што је сигуран знак да нису у ту компилацију доспеле механички, преписивањем, мешањем листова, како се то дешава, већ да су свесно прилагођа-

вани. Поред несумњиве средњовековне грађе, којој се могло утврдити порекло, ова компилација садржи и одредбе које су без сумње из каснијег времена као што је тзв. „школска уредба“, нека врста препоруке да се у сваком месту отварају школе и издржавају, постављају учитељи, деца привољевају школи малим поклонима итд. Упркос очигледном анахронизму, писци с краја прошлог века су то цитирали као део Душановог законика. Поред „школске уредбе“, која не личи на законски текст, унете су и одредбе о обавези верног служења цару, о кажњавању конфискацијом имовине онога ко се не одазове „на војску“ итд.

Трагови једнаке прераде и редиговања опажају се и на верзији Душановог законика која је с том компилацијом здружена. У њу су убачене одредбе које не потичу из Законика већ из Скраћене Синтагме. Очигледно су редактори предлошка ове верзије од три законска текста, свесно правили два којима су ауторитет обезбеђивали велики цареви законодавци. На тај начин је добијена целина чији су делови јаче повезани него што је то било при механичком спајању у кодексима, па би томе требало прилагодити и истраживања која треба напоредо и заједно да обухвате оба текста.

Упадљива је и разлика у представљању Душана. У рукописима ове групе то је закон „благочестиваго и христољубиваго маћедонискаго цара Стефана србскаго, благарскаго, угарскаго, далматскаго, арбанаскаго, угровлахијскаго и иним многи пределом и земљам самодршца суштаго“. Из реалне српске средине, с којом се повезује име патријарха Јоаникија, Душан је померен у некакав балканско-подунавски простор омеђен на основу присуства православног хришћанског народа. О томе да је здружена компилација примана с интересом у балканској средини не сведочи само Софијски рукопис, него и постојање румунског превода. Балканска перцепција се одржала до нашег времена и дошла до израза у издању српског и румунског текста „Књиге зване судац“ од стране М. Андрејева и Г. Кронца (1972).

Као код Душана, тако се и код Јустинијана јавља интервенција у виду прикључивања Константина, који се у једном делу рукописа појављује као део имена Јустинијана, и патријарха Григорија. Овај потоњи је ту сасвим неумесно стављен по обрасцу Андроника II и Атанасија, из новеле с почетка XIV века, садржане у компилацији, и Душановог наступа са Јоаникијем у Душановом законику. Очигледна је тежња да се паралелизмом цар–патријарх настојала увеличати улога патријарха у доношењу закона.

Не може се избећи питање да ли је прерада старих законских текстова у нову компилацију настала из литерарне амбиције, као нека врста историјске читанке (напомињем да неколико кодекса садржи поред Законика и један летопис/родослов), или је имала у виду неку правну функцију? На то питање моћи ће се одговорити тек после детаљног анализирања оба саставна дела и упоређивања како са Закоником тако и са старим византијским компилацијама.

Књига звана судац и скраћена и прерађена верзија Душановог законика, настали су у доба кад је турска власт над балканским хришћанима трајала најмање 250 година. Хришћанских владара одавно није било, али су од њих остали закони обавезни за православни свет. И под турском влашћу очувала се, донекле, аутономна сфера у којој су важили стари закони које нико није укинуо. Редактори обе компилације су готово успели да избегну турцизме (на једном месту се јавља *аманет*), успели су да ниједну турску установу нити турско достојанство не уплету у текст. Скуп бројних и разноврсних средњовековних назива функционера замењен је једноставном структуром, којој су стубови: *цар, кнез* и *судија*. Поред увек актуелних *војвода*, јављају се нови *капетани*, док су старе *кефалије* изостављене (узгред примећујем да су и *меропхе* и *сокалнике* заменили *посадници*).

Као што замена термина захтева подробну анализу, тако ће се педантно морати испитати шта је изостављено, а шта је задржано из Законика који познајемо по текстовима старих верзија. Задржани су цареви прописи „закон царски", кад имају општу важност, испуштано је, међутим, оно што је везано за конкретне околности, што даје „локалну боју", неће се наћи ниједна одредба која спомиње Грке или Сасе, Немце или чак Влахе и Арбанасе. Прилично бројне одредбе о пороти су изостављене или су премештене у „Књигу звану судац", у контекст који говори о сведоцима.

Полазећи од таквих уопштених запажања, може се рећи да је тежиште обе компилације на ономе што се у кругу приватног, породичног, нарочито наследног права налазило у домену јурисдикције Српске православне цркве и њене хијерархије. То нарочито пада у очи у *оглавленију*, прегледу садржаја, и једне и друге компилације: огромна већина ставки формулисана је тако да се односи непосредно или посредно на цркву и њене људе. Ако се ова усмереност садржаја потврди детаљним истраживањима, из ње ће следити да у средини српске црквене хијерархије треба тражити колевку ове редакције Душановог законика. Како су језички и палеографски критерији упућивали на XVII век, природно је помислити на круг око толико заслужног патријарха Пајсија (1614–1648), на што је већ помишљао Стојан Новаковић.

Један детаљ би могао помоћи у ближем и прецизнијем идентификовању те средине. У *Књизи званој судац* на неколико места се спомиње *комун* или *комунски*, у смислу општег власника имовине или прихода (термин потиче из рукописа приморске провенијенције, на коју се ова верзија несумњиво надовезује), али на неким местима је стављено *комунски* или *саборски*. Из контекста се види да се то не може односити на црквени сабор већ на *сабор* као управно тело у рударским насељима, познато из Новобрдског законика деспота Стефана Лазаревића и каснијих турских споменика рударског права. Само у рударским насељима могло се изједначавати градска општина, позната у Приморју, и градски сабор. У касном периоду у рударска насеља смештали су се припадници

јерархије, јер су ту налазили услове за опстанак, бројнију паству и подношљиве материјалне услове. Малобројне рударске општине, са својим преживелим институцијама под турском влашћу, представљале су неку врсту аутономних острва окружених турским морем. Њихов положај и услови за очување јурисдикције, на основу сопствених правних традиција, може се упоредити са Грбљем и Паштровићима, где је већ одавно познато да је Душанов законик био у употреби, а о томе сведоче рукописи на којима су видљиви трагови прераде.

Из историје рударства и градских насеља познато је да је Бечки рат 1683–1699. пресекао вегетирање рударских општина. Тиме је нестало средине у којој је било услова за ограничену јурисдикцију на основи старих закона. Десило се, међутим, да је у том истом рату ослобођен или под хришћанску власт доведен велики простор настањен православним живљем. Као што је добро познато, његова црквена хијерархија је сачувала духовно вођство и право јурисдикције у приближно једнаком делокругу, као некад под турском влашћу. Поново су се, бар за неко време, јавили услови слични онима у полуаутономним областима или местима. Отуда није необично да је већина рукописа ове редакције Душановог законика из XVIII века. У тој српској средини под хабзбуршком влашћу су, по свој прилици, *Књизи званој судац* додата поглавља о школама и војној служби, у тој средини су ти прописи и деловали, што се види и по напорима око ширења школске мреже у том столећу. У неким упутствима митрополита Павла Ненадовића, јасно се препознаје утицај већ спомињане „школске уредбе“.

Млађа редакција рукописа Душановог законика не представља само скуп, мање или више, изобличених прерада старих рукописа, већ и сведочанство о живим традицијама средњовековне државе, о специфичној правној култури и настојању да се одржи цивилизацијски континуитет. Млађу редакцију треба посматрати на позадини оног историзма којим је прожето изграђивање хришћанског друштва у XVIII веку, оваплоћеног у српском бароку.

Sima Ćirković

THE OLD AND THE NEW EDITION OF DUŠAN'S CODE

Summary

The introduction contains results of research into the written tradition of Dušan's Code that very clearly distinguishes between the manuscripts of the older and the newer edition. Old texts only, with some new ones conveying the content of the old manuscripts that were lost (such as Rakovac copy), are relevant to the recon-

struction of the original text. Newer texts, however, should be interpreted not only as corrupt and incomplete versions of older copies but rather as monuments to the times that followed and during which these were re-written and copied to satisfy particular cultural needs. These new texts, which served as a testimony of the glorious past and the former empire, were rarely used in real life.

ДОПРИНОС РУСКИХ ЕМИГРАНАТА – ПРОФЕСОРА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ ПРОУЧАВАЊУ ДУШАНОВОГ ЗАКОНИКА

ЉУБИЦА КАНДИЋ

Допринос руских научника Теодора Тарановског и Александра Соловјева изучавању историје српског средњовековног права је значајан и, рекли бисмо, немерљив. Као што је познато, на Великој школи, изузев од стране Стојана Новаковића (који није био правник), те Николе Крстића и Драгутина Драгише Мијушковића, који су били професори словенског права на Правном факултету Велике школе, српско средњовековно право се није темељитије изучавало. Поменутим угледним професорима изучавање средњовековног српског права није била главна преокупација, јер су се бавили и другим питањима из државноправне историје Србије, односно историје словенских права.

О личности и делу професора Тарановског и Соловјева у нашој правној науци се доста зна, али није на одмет да се подсетимо да су обојица изабрани за хонорарне наставнике на Правном факултету у Београду 1920. године и да су обојица, као наставници и научни радници, уживали велики углед на Београдском универзитету.

Тарановски је, у време избора за хонорарног наставника, већ био редовни професор словенског и руског права на неколико руских универзитета и његови су бројни радови били објављивани и признати ван граница Русије.

Као професор Правног факултета дао је веома значајан допринос укупном раду Правног факултета, али ће, пре свега, бити упамћен као научник који је темељито изучавао правну историју средњовековне српске државе.

Ако би се анализирао целокупни научни опус професора Тарановског, његови би се радови по тематици могли сврстати у неколико група.

Прву групу чине радови из области филозофије права и историје правних доктрина.[1] У другој групи налазе се радови из историје права словенских

---

[1] Један од првих радова из ове области односио се на „Политичку доктрину у Законодавном упутству царице Катарине“ (Зборник чланака из историје права посвећен

земаља.[2] Трећу групу чине радови из правне историје средњовековне српске државе, којом се од 1926. године Тарановски интензивно бавио. Пре него што је објавио своје класично дело „Историја српског права у немањићкој држави", написао је неколико текстова на ту тему: „Начело законитости у Законику цара Стефана Душана"[3], „Душанов законик и Душаново царство"[4], „О основним карактеристикама српског средњовековног права"[5], „Политичке и правне идеје у Синтагми Матије Властара"[6], „Majestas Carolina и Душанов законик – прилог историји сталешке монархије у средњевековној Европи"[7] и др. У четврту гру-

---

проф. М. М. Владимирском, Кијев, 1904). На исту тему објавио је „Судбину инструкције Катарине II у Француској" и „Норманску теорију о историји руског права" (расправа је објављена на руском, Варшава, 1909. год.), као и чланке „Историјски и методолошки узајамни односи између историје, догме и политике права" (Исто), „Монтескије о Русији" (радови руских научника у емиграцији – група у Берлину I, Берлин, 1922), „Задатак и метода историје права" (Архив, књ. III, бр. 1/1921). У ову групу спада и његов чланак „О Лајбницовој подели историје на унутрашњу и спољашњу" (рад је објављен у Немачкој 1907. године), затим, „Социјално право у општем теоријском систему права" (Архив, књ. XXIV, бр. 4/1932), „Стручни правни моменти у историји права" (Архив, књ. XX, бр. 4/1930), „Историзам" (Летопис Матице српске, књ. 318, св. 3, Нови Сад, 1928). Писао је и критичке приказе књига које су се бавиле проблемима филозофије права и историје правних доктрина. Неколико таквих приказа објавио је у „Архиву за правне и друштвене науке".

[2] Појединачних радова о праву појединих земаља нема много. Први његов рад из ове области односио се на „Споменике Магдебушког права западноруских градова литванске епохе" (Варшава, 1897). Затим следе: „Феудализам у Русији" (Варшава, 1902. год., на пољском), „О карактеру власти руског цара у XVII веку" и „Елементи основних закона у Законику цара Алексија Михајловича" (објављено на руском, Харбин, 1928), као и два мања рада, објављена у „Архиву" 1922. и 1925. године: „Историја словенских права у пољској књижевности" и „Ново истраживање из историје сталешке државе у чешкој књижевности". Најзначајнији рад из ове области је уџбеник „Увод у историју словенских права", који је имао два издања. Прво издање објавио је 1923. године, а друго (измењено и допуњено) 1933. године. Друго издање по обиму је веће и методолошки друкчије постављено. Ова књига није писана као класични уџбеник; очигледно ни аутор није желео да јој дâ такав карактер. Она више представља теоријску расправу о многим питањима која су предмет обраде и исцрпно обавештава читаоца о материји не само из историје словенских права, већ и много шире.

[3] *Споменица Симе Лозанића*, Бгд., 1922.

[4] Летопис Матице српске, Нови Сад, 12–13, 1926.

[5] Објављено у збирци радова саопштених на Conference des historiens de l' Europe orientale et du monde slave, II, partie, Варшава, 1928. Податак узет од Ј. Даниловић, „Изучавање наше правне историје између два рата" – „Теодор Василевич Тарановски", Научно наслеђе Правног факултета, Бгд., 1994.

[6] Летопис Матице српске, књ. 317, св. 2, Нови Сад, 1928.

[7] Глас СКА, CXVII, 1933.

пу уврстили бисмо његове радове из различитих области правне историје, које је објављивао у југословенским и страним часописима.[8]

По свему судећи, за проучавање права у српској средњовековној држави није се могла наћи погоднија личност од професора Тарановског. Он је за нешто више од једне деценије, колико се бавио историјом средњовековног српског права (преминуо је 1936. године), посебно проучавањем Душановог законика, остао неизбрисив траг у српској науци, делима непролазне вредности.

У овом излагању осврнућемо се на неколико радова који су се односили на проучавање Душановог законика. Први рад на ову тему, објављен 1922. године, носио је назив „Начело законитости у Законику цара Стефана Душана".[9] Тарановски у овом тексту полази од основне премисе, да је Душанов законик основни закон (leges fundamentales) и да се принцип законитости у српској средњовековној сталешкој држави у овом законику огледа у поштовању сталешких повластица феудалне властеле, које владалац није дирао, али и у значајној улози владаоца у осигурању јавне безбедности и правног поретка, при чему је монархијска власт одлуке државне власти подређивала закону и на тај начин омогућавала примену принципа законитости.

Када је реч о поштовању сталешких привилегија властеле, онда се радило о субјективном начелу законитости; у другом случају реч је о објективном начелу законитости. Примена начела објективне законитости манифестовала се у примени директних прописа да се све врши по закону, односно у забрани да се било шта врши што није предвиђено законом.

Тарановски је навео три случаја којима Законик изричито проглашава начело објективне законитости, и то у судству, нормирању сталешких и социјалних односа и у управи.

У судству је, у неколико чланова, истакнут принцип, као на пример: да сваки судија мора да суди само према Законику, а не по страху пред царем, да су законске одредбе обавезне за све појединце – и за властелу, и за чланове царске породице, и за самога цара, да је царска наредба која се коси са Закоником ништавна и др. Треба приметити да је начело објективне законитости најдоследније спроведено у домену судства, јер је суд и предодређен да спроводи закон и штити законитост.

Начело објективне законитости у домену сталешких и социјалних односа, предвиђено је, сматра Тарановски, у више чланова Душановог законика

---

[8] Споменули бисмо неколико радова из ове области „Питање о народним мањинама у Пољској" (Архив, књ. XV, бр. 5/1927), „Рад Кадлеца на историји словенских права" (Архив, књ. XVIII, бр. 1/1929), „Фистел де Куланж у историографији српског права" (Архив, књ. XXI, бр. 4/1930), „Валтазар Богишић" (Архив, књ. XXIX, бр. 6/1934) и др.

[9] *Споменица Симе Лозанића*, Бгд., 1922.

који се односе, пре свега, на одређивање сталешких дужности (војна обавеза), али и на заштиту нижих друштвених слојева од самовоље властеле.

У домену управе ово начело најмање се примењивало, што Тарановски објашњава чињеницом да је у управу оно теже и спорије продирало.

Неколико година касније, на ову тему Тарановски је написао два мања рада: „Право државе на законодавство“[10] и „Душанов законик и Душаново царство“.[11] Овим проблемом Тарановски се бавио и доцније, али је вршио упоредноправну анализу Душановог законика с другим законицима, донетим у то време (на пример, с чешким Законником Карла IV из 1346. године).

Као што је познато, најцеловитије дело Тарановског, које се односило на средњовековно српско право, било је „Историја српског права у немањићкој држави“, објављено у две књиге. Прва књига је изашла 1931, а друга 1935. године. Првом књигом, која има два дела, обухваћена је историја државног права (први део) и кривичног права (други део). У првом делу приказани су друштвена структура и организација државне власти, а у другом, историја материјалног кривичног права и кривично право по Душановом законику. У другој књизи, која представља целину са првом, изложена је (у трећем делу) материја грађанског права и (у четвртом делу) организација судства и судски поступак.

У приказивању државног, односно јавног и приватног права, као и у ранијим делима, писац полази од претпоставке да је српска феудална држава сталешка држава у том контексту обрађује средњовековно српско право. Он изучава генезу појединих института, али и постојеће право према Душановом законику. Овакав начин приказивања појединих грана права, битан је за проучавање Душановог законика, јер се указује на историјски развој појединих института и на фактичко стање према одредбама Душановог законика, при чему су се могле уочити особености српског права у односу на нека словенска права и права у западној Европи. Ова запажања посебно су изражена у приказивању материјалног кривичног и грађанског права по Душановом законику. Тарановски је у овом догматском делу прихватио модерну систематизацију и тај се његов приступ разликује од приступа других писаца који су се бавили овим питањима. На пример, излагање о кривичном праву поделио је на општи и посебни део. У општем делу обухватио је генезу кривичног права, опште појмове кривичног права (назив и схватање кривичног дела, субјекат и објекат кривичног дела), одговорност у кривичном праву (колективна и индивидуална одговорност), као и појмове саучешћа, невиности и подобности за урачунљи-

---

[10] Летопис Матице српске, Нови Сад, 1926.

[11] Шишићев зборник, Загреб, 1929.

вост и систем кажњавања (назив и схватање казне, имовинске казне, конфискација и прогонство, смртна казна, телесне казне, казна лишење слободе, остале државне казне и црквене казне, искључивање кажњивости и отпусне казне). У посебном делу груписао је кривична дела по врсти: кривична дела против личности, против имовине, против вере, против државе, правосуђа, јавног мира и поретка и против службене дужности.

Треба приметити, да је у груписању неких кривичних дела Тарановски донекле одступао од савремене класификације, па су поједина кривична дела издвојена у посебне групе, а могла су бити уврштена у једну групу. На пример, нека дела против јавног мира и поретка могла су бити уврштена у кривична дела против државе. Напоменимо да је поменута класификација кривичних дела била другачија у односу на поделу коју је учинио Новаковић, који је по редоследу приказао све чланове Душановог законика који су се односили на кривично право.[12] Новаковић је, такође, у посебне групе издвојио чланове који су се односили на кривични судски поступак и грађански судски поступак, иако за то није било основа, јер је процедура била готово идентична, без обзира о којем се делу радило, грађанском спору или кривичном делу.[13]

Класификација кривичних дела, коју је извршио Тарановски, углавном је прихваћена у уџбеницима из историје државе и права на територији бивше југословенске државе (Јанковић, Чулиновић и др.).

У другој књизи, у којој је Тарановски обрадио грађанско право, примењен је исти метод. Приказан је историјски део појединих грана грађанског права, односно појединих института, у оном обиму колико је било чланова у Душановом законику о тој материји. Подробније је обрадио материју која се односила на стварно право, нарочито на поједине облике својине; посебно се задржао на баштини као облику својине, изједначавајући је са приватном својином.[14] Квалификујући баштину као приватну својину, Тарановски је пошао од неколико претпоставки: да њено држање није условљено, да је наследна и да се под извесним условима са слободном баштином могло располагати.

После излагања о стварном праву, следи брачно и породично право, те наследно и облигационо право. За разлику од Тарановског, С. Новаковић је у обради ове материје имао другачији методолошки приступ – неки чланови који се односе на материју грађанског права уврштени су у материју црквеног права, односно „феудалног права на земљу и људе"; чланове који се односе на

---

[12] *Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354,* Београд, 1870, стр. 44.

[13] Исто.

[14] Ј. Даниловић, *нав. дело,* стр. 345.

трговину издвојио је у посебну групу, иако им је било место у групи чланова који регулишу материју облигационог права.

Четврти део друге књиге, као што је већ речено, Тарановски је посветио организацији судства и судског поступка. Приказано је неколико врста судова: патримонијални, феудални и судови у приморским и грчким градовима. Груписање ових чланова у посебну групу на крају излагања о материјалном праву, по свему судећи није уследило због редоследа чланова у Душановом законику већ из оправданог разлога, да се после излагања о материјалном праву изложи судство и судска процедура. Тарановски, као зналац савременог права, није направио грешку коју је учинио Новаковић и није издвојио судску процедуру у грађанским споровима и кривичним делима, јер за то није било основа, с обзиром на то да није постојала разлика у поступку између кривичних и грађанских спорова.

Приказујући неколико најзначајних дела професора Тарановског о проучавању Душановог законика, не помињући низ других радова у којима је говорио о Душановом законику, хтели смо да истакнемо један нови методолошки приступ изучавању Душановог законика, у којем је дошло до изражаја пишчево социолошко, филозофско и, изнад свега, правно образовање. Наравно, овом приликом треба нагласити да се његово изучавање Душановог законика ослањало на истраживања и доприносе који су у нашој историографији дали Крстић, Мијушковић, Новаковић, Радојчић, Соловјев и др., али и на истраживања научника из неких других европских земаља, који су проучавали словенско, а у оквиру њега и српско средњовековно право, посебно Душанов законик (Шафарик, Флорински, Јиречек и др.).

Савременик Тарановског, иако млађи по годинама, такође Рус – избеглица, био је Александар Соловјев. Он се у Царској Русији, од ране младости, спремао за професора права. Био је ђак професора Зигела, Малиновског и Спекторског и асистент Донског универзитета у Ростову, а затим приватни доцент на истом универзитету.

Изабран је за хонорарног наставника за Историју словенског права на Правном факултету Универзитета у Београду (заједно са проф. Тарановским) 1920. године, али је своју универзитетску каријеру мукотрпније стицао него Тарановски. Баријера за његово брже напредовање била је касније стицање држављанства (1931. године), али и чињеница да се на Катедри за историју словенских права већ налазио један редовни професор – Теодор Тарановски. Отуда се догодило да је, иако је био изабран 1932. године за редовног професора на Правном факултету у Београду, потврђен од стране министра просвете тек 1937. године.

Заслуга проф. Соловјева као и проф. Тарановског, који су учествовали на научним конгресима и скуповима, што је међународна стручна јавност била

добро упозната са истраживањима и дометом до којег је стигла наша наука у проучавању Душановог законика. Истакнимо и то, да је проф. Соловјев дао значајан допринос истраживању архивске грађе за изучавање српског средњовековног права, али и словенског права. Истраживао је архивску грађу у архивама Дубровника, Котора, Задра, Сплита и других приморских градова, али и у архивама других европских земаља. Један број значајних докумената из ове области, Соловјев је пронашао и први пут објавио, па зато та грађа представља незаобилазно штиво за проучавање словенског и српског права. Радове из ове области, који чине једну целину, објављивао је у разним часописима, а касније их скупио и објавио у публикацији „Одабрани споменици српског права од XII до краја XV века".[15]

Посебну скупину чине радови из правне историје средњовековне српске државе, али и других југословенских народа. Поред докторске дисертације „Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка", написао је из ове области више радова, од којих помињемо значајније: „Постанак и значај Душановог законика",[16] „Уговор о куповини и продаји у средњовековној Србији",[17] „Једно суђење из доба кнеза Лазара",[18] „Зетска пресуда из године 1445.",[19] „Душанов закон код Паштровића",[20] „Издава по средњовековном српском праву",[21] „Statuti cara Stefana Dušana",[22] „Српска црквена правила из XIV века",[23] „Књига привилегија Грбаљске жупе 1647–1767. са Душановим закоником",[24] „Судије и суд по градовима Душанове државе",[25] „Себров збор",[26] „Жене као поротници у Душановом законику"[27] и др.

---

[15] Помињемо значајније: „Хиландарска повеља великог жупана Стефана Првовенчаног из године 1200–1202." (прилози књ. 5/1925), „Повеља краља Милутина барској породици Жаретића" (Архив за Арбаносну историју, III, 1925), „Повеља цара Душана о Метохији св. Петра Коришког" (Гласник српског ученог друштва, II, 1936), „Повеља цара Душана манастиру св. Николе у Врањи" (прилози, књ. VII, 1927), „Повеља цара Уроша у Хиландарском архиву" (Богословље, II, св. 4, 1927), „Извештаји о новим преписима Душановог законика" (Летопис Матице српске, књ. 318, Бгд., 1928), „Св. Савски номоканон и његови нови преписи" (Братство, књ. 26, 1932).

[16] Народни универзитет, 1928.

[17] Архив, књ. XV, бр. 6/1927.

[18] Исто, књ. XVIII, бр. 3/1929.

[19] Исто, књ. XXIII, бр. 1–2/1931.

[20] Исто, књ. XXVII, бр. 1–2/1933.

[21] Исто, књ. XXXVI, бр. 1–2/1938.

[22] Објављено на пољском, 1939. као посебан отисак.

[23] Гласник скопског научног друштва, књ. XIV, 1935.

[24] Споменик СКА, књ. LXXXVII, 68/2, Бгд., 1938.

[25] Гласник скопског научног друштва, књ. XIV, 1935.

[26] Архив, књ. XVII, бр. 3/1928.

[27] Исто, књ. XXXVIII, бр. 5–6/1939.

Трећу групу представљају радови који третирају питања односа византијског и српског права,[28] а у четвртој се налазе радови који су настали као резултат истраживања у Дубровачком архиву.[29]

Објавио је неколико студија из упоредне историје права,[30] као и неколико радова из новије историје Србије и Југославије.[31]

Научно стваралаштво професора Соловјева није завршено 1941. године, али се од тада мало бавио историјом средњовековног српског права, а много више историјом босанске цркве, посебно богумилством.

Ипак, најзначајније дело проф. Соловјева из историје српског средњовековног права, била је поменута докторска дисертација, коју је одбранио на Правном факултету у Београду 1928. године, пред комисијом: Тома Живановић, Чедомиљ Митровић и Теодор Тарановски, која је са изузетним похвалама оценила његов рад. Тезу је посветио успомени на преминулог професора словенских права Федора Федоровича Зигеља, који је такође написао расправу „Законик Стефана Душана", а чији студент је био Александар Соловјев. С правом је проф. Соловјев, у предговору своје књиге „Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка", написао да би ова расправа могла да носи наслов

---

[28] Значај византијског права на Балкану (годишњица Николе Чупића, књ. XXXVII, Бгд., 1928, „Le droit bizantin dans la codification d Etienne Douchan" (Revie historique du droit, Paris, 1928), „Срби и византијско право у Скопљу почетком XII века", (Гласник скопског научног друштва, књ. XVI, 1936), „Кажњавање неверне жене у црногорском и византијском праву" (Архив, књ. XXX, бр. 6/1935), „Један словенски утицај у византијском праву" (Исто, књ. XXV, бр. 1–2/1932).

[29] „Матерински језик дубровачке властеле у вријеме пада Републике и економска и бројна снага дубровачке властеле у XV веку" (Дубровачки лист, I, 1924), „Непознат уговор Дубровника с албанским владаром из почетка XIII века" (Архив, књ. XXXVII, бр. 4, 1933, „Le particiat de Raguse au XVI siecle" (прештампано из Решетаровог зборника, 1931), „Историјско правни споменици – Дубровачки закони и уредбе" (СКА, књ. I, Бгд., 1936), „Књига свих реформација града Дубровника" (Исто), „Значај Дубровника у историји југословенског права" (Архив, књ. XXV, бр. 4/1932).

[30] „Појам државе у средњовековној Србији" (Посебан отисак из Годишњице Николе Чупића, књ. XLII, 1933), „Apercu historique du developpement du droit dans les Balkans jusqa XV siecle" (Revue internationale des etudes Balkaniques, 1936), „Les elements du droit international dans 1 histoire Yougoslave" (Paris, 1937), „Енглески рад на историји византијског права" (Бгд., 1929, посебан отисак), „Судска реформа 1854. у Русији" (Напредак, Панчево, 1940).

[31] „О Карађорђевом законику" (Архив, књ. XXIV, бр. 5/1932), „Студије из историје нашег народног права у XVIII веку", (Гласник земунског музеја, Сарајево, 1947, посебан отисак), те два рада о Богишићу – „Богишићеви погледи на значај обичаја и закона" (Бгд., 1938, посебан отисак) и „Богишићева универзитетска предавања" (Архив, књ. XXXV, бр. 5/1937).

„Византијски елементи у Душановом законодавству", јер углавном расправља о значају византијског права у Душановој држави и Душановој кодификацији. Зато Соловјев и наглашава да су остала „готово недодирнута питања о сабору, о сталешком уређењу, о баштини и пронији, она питања у којима је Душанов законик самосталан, јер у наведеним византијским зборницима нема одговарајућих одредаба". Сходно оваквом прилазу, готово половина његове књиге је посвећена односу византијског права и Душановог законика – посебно Синтагме Матије Властара и тзв. Јустинијановог закона.

О односу византијског права и Душановог законика, као што је познато, није први писао Соловјев, већ су пре њега то учинили Зигељ, Хубе, Намисловски, Новаковић, Радојчић, Тарановски, Флорински, Доленц и др. Заслуга је Соловјева што је он то урадио систематски и што је оповргао нека мишљења поменутих аутора о преради Душановог законика под деспотом Стефаном. Наиме, Соловјев је, проучавајући старије преписе Душановог законика, дошао до закључка да прерада није дошла за време деспота Стефана, него да је извршена још за време цара Душана, „у једном еволуционом улепшавању ради практичких правничких потреба".[32] На ову чињеницу скренуо је пажњу и проф. Тарановски, који је, оцењујући поменуту докторску дисертацију Соловјева, истакао да она представља допринос науци, јер је преузету тезу Флоринског поткрепио новим аргументима и тиме оспорио хипотезу о ревизији закона под деспотом Стефаном, јер је прикупио и систематски распоредио грађу византијског права – посебно законодавства, које је битно за развитак правних односа у средњовековној српској држави. Мишљење Соловјева да је прерада Душановог законика извршена за време владавине са̂мог цара Душана, прихваћено је од већине ондашњих историчара који су се бавили овом материјом. После овог истраживања Соловјева, углавном се није писало о овом питању.

Поменута књига Соловјева – „Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка" има два дела. У првом делу изложена је палеографска и историјско-политичка анализа Законика, а у другом делу правна анализа.

Посебно је интересантан други део, у којем је постојеће право по Душановом законику упоређивано са византијским правом по следећем редоследу: црквено право, грађанско и кривично право, те државно и судско право.

Соловјев је с правом приметио, проучавајући садржину грађанског права по Душановом законику, да су правне празнине у појединим гранама грађанског права у том Законику попуњене одредбама из византијских закона.

У кривичном праву постоје извесне разлике између византијског законодавства и Душановог законика. Наиме, у кривичном праву по Душановом зако-

---

[32] *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка,* Београд, 1928, стр. 47.

нику, задржали су се неки институти из обичајног права, које није познавало византијско право, али се налазе и неки појмови из кривичног права који су преузети из византијског правног система. На пример, у византијском праву казна је имала јавноправни карактер, док у Душановом законику тај принцип није доследно спроведен али је видљив утицај византијског права у систему кажњавања, што се посебно испољава у оштрим санкцијама за многа дела, које није познавало претходно средњовековно српско право.

У представљању посебних кривичних дела, Соловјев је остао доследан својој концепцији приказивања односа Душановог законика и византијског права; зато је у оквиру појединих група кривичних дела поменуо само она у којима су видљиве разлике између византијског права и одредаба Душановог законика. Тарановски је, напротив, имао други приступ и изложио је сва кривична дела по врсти. Он се није посебно задржавао на утицају византијског права јер је прихватио истраживања Соловјева о овом питању, што се може уочити и његовим честим позивањем на истраживања овог другог.

На крају, поновимо да су истраживања професора Тарановског и Соловјева остала незаобилазна у свим даљим изучавањима српског средњовековног права.

Ljubica Kandić

CONTRIBUTION OF RUSSIAN EMIGRANTS – PROFESSORS AT BELGRADE LAW SCHOOL TO THE STUDY OF DUŠAN'S CODE

Summary

Several professors of historical and law studies analysed Dušan's Code at the Lyceum and the High School in the 19th century, but also at Belgrade University between the two wars, and after 1945.

Among those who studied Dušan's Code in the period between the two wars special acknowledgement goes to the Russian emigrant professors Teodor Taranovski and Aleksandar Solovjev who, after the October Revolution, were appointed lecturers at Belgrade Law School in the subject of Slavic Law.

Taranovski produced several papers about the principles of legality in Dušan's Code and their application in the functioning of state authority. Professor Taranovski's research of Dušan's Code resulted in a new methodological approach to the study of material law and procedural law in which professor's knowledge of sociology, philosophy and law came to prominence.

Like Taranovski, professor Solovjev also studied Dušan's Code but he conducted his research within a wider context of the development of Serbian medieval state, focusing his work on the impact and the relationship between Byzantine law and the authentic Serbian medieval law contained in Dušan's Codification. New historical evidence also confirms the Florinski's thesis according to which Dušan's Code was revised during his reign and not during the times of despot Stefan.

By presenting Yugoslav achievements in the study of Dušan's Code to the international public. Taranovski and Solovjev greatly contributed to Dušan's Code being recognised as an important tool for the understanding of the medieval law in Europe.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

34 (497.11) (091) (082)

ЗАКОНИК цара Стефана Душана : зборник радова са научног скупа одржаног 3. октобра 2000., поводом 650 година од проглашења / уредници Сима Ћирковић, Коста Чавошки. – Београд : САНУ, 2005 (Београд : САНУ). – VIII, 108 стр. ; 24 cm. – (Научни скупови / Српска академија наука и уметности ; књ. 108. Одељење друштвених наука, ISSN 0354-4850 ; књ. 24)

На спор. насл. стр.: Code of Tsar Stefan Dusan. – Тираж 500. – Поздравна реч академика Симе Ћирковића : стр. 1–2. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Summaries.

ISBN 86-7025-379-8

а) Законик цара Душана – Зборници

COBISS . SR - ID 122588172